

UPPSALA
UNIVERSITET

Juridiska institutionen

Vårterminen 2017

Examensarbete i straffrätt

30 högskolepoäng

Medvetenhet – var och hur?

Om medvetenhetskravets placering i brottsbegreppet samt dess innebörd för straffrättsligt ansvar

Consciousness – regarding what?

An essay concerning the requirement for consciousness, its place in the concept of crime and its implications for criminal accountability

Författare: Johanna Skoglund

Handledare: Universitetslektor Lena Holmqvist

Innehållsförteckning

1 Inledning	s. 1
1.1 Syfte och frågeställningar.....	s. 2
1.2 Metod och material.....	s. 2
1.3 Avgränsningar.....	s. 3
1.4 Disposition.....	s. 4
2 Allmänna principer och utgångspunkter.....	s. 5
2.1 Konformitetsprincipen.....	s. 5
2.1.1 Skuldprincipen.....	s. 7
2.2 Fri vilja och determinism inom straffrätten.....	s. 7
2.3 Vad är och innebär medvetenhet?.....	s. 9
2.4 Brottsbegreppet.....	s. 11
3 Kravet på medvetenhet.....	s. 13
3.1 Medvetenhetskravets placering i brottsbegreppet.....	s. 13
3.1.1 Närmare om kontrollerade gärningar och medvetenhet.....	s. 15
3.1.2 Närmare om uppsåt och medvetenhet.....	s. 17
3.2 Något om rättspsykiatriska utredningar och utlåtanden.....	s. 19
4 Medvetenhetskravets hantering i praxis.....	s. 23
4.1 Rättsfallsgenomgång.....	s. 23
4.1.1 Psykisk störning.....	s. 23
4.1.2 Akuta sjukdomsfall.....	s. 24
4.1.3 Hallucinationer och andra former av inre tvång.....	s. 26
4.1.4 Målmedvetna handlingar.....	s. 28
4.1.5 Följdriktigt beteende.....	s. 29

4.1.6 Irrationellt beteende.....	s. 30
4.1.7 Gärningspersonens uttalanden.....	s. 31
4.1.8 Händelseförloppets tidsaspekt.....	s. 31
4.1.9 Förberedande handlingar.....	s. 32
4.1.10 Efterföljande handlingar.....	s. 33
4.1.11 Personlighetsfrämmande beteende och förklaringsbrist.....	s. 34
4.1.12 Omvänd förklaringsbrist.....	s. 34
4.2 Reflektioner kring avgörande omständigheter.....	s. 35
4.3 Reflektioner kring placeringen i brottsbegreppet i rättspraxis.....	s. 36
5 Avslutande diskussion och slutsatser.....	s. 37
Käll- och litteraturförteckning.....	s. 40
Rättsfallsförteckning.....	s. 43
Bilaga A.....	s. 45

Förkortningar

BrB	Brottsbalk (1962:700)
HD	Högsta domstolen
HovR	Hovrätten
JT	Juridisk tidskrift vid Stockholms universitet
NJA	Nytt Juridiskt Arkiv
NTfK	Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab
Prop.	Proposition
RH	Rättsfall från hovrätterna
RPU	Rättspsykiatrisk undersökning
SOU	Statens offentliga utredningar
SvJT	Svensk Juristtidning
TR	Tingsrätten

1 Inledning

En mörk februarinatt bröt sig A tillsammans med en annan in i en villa. I villan bodde en familj bestående av två vuxna och tre barn. Pappan i familjen utsattes för omfattande misshandel av tortyrliknande slag, däribland cigarettbränning och avklippta kroppsdelar. Resterande familjemedlemmar utsattes för olaga hot och olaga frihetsberövande. Händelseförloppet pågick under närmare två timmar. I tingsrätten dömdes A bland annat för synnerligen grov misshandel. A överklagade domen till hovrätten med invändningen att han under de delar av händelseförloppet som avsåg cigarettbränningen och klippningen av kroppsdelar måste befunnit sig i någon form av black out-tillstånd och därmed saknat medvetenhet om vad han gjorde och skulle därför inte hållas straffrättsligt ansvarig för dessa delar. Att A utfört gärningarna bestreds inte, men A uppgav att han saknade minnesbilder från händelseförloppet och han var vid gärningstillfället påtagligt berusad samt emotionellt påverkad av tidigare händelser. Agerandet framstod därtill som personlighetsfrämmande för honom.¹ Hur hanteras denna typ av invändningar av åklagare och domstolar?

Detta ärende kom jag i kontakt med under min uppsatspraktik på City åklagarkammare i Stockholm. Jag ombads göra en rättsutredning om hur invändningar om sänkt medvetandegrad i förhållande till uppsåtsbedömningar hanterats i praxis. Dessa typer av invändningar kan onekligen vara svårhanterliga, såväl för åklagare som för domstolar, och väcker ett flertal viktiga frågor om grundläggande delar i den svenska straff- och processrätten. Det kan vid en första anblick te sig som en närmast omöjlig uppgift att avgöra om en människa agerat medvetet eller inte, speciellt då det rör sig om relativt avancerade och följdriktiga gärningar. Om en person kört bil, kan denne gjort det utan att ha varit medveten? Om en person laddat och avfyrat ett vapen? Om skottet dessutom träffar där det var tänkt? Denna typ av frågor hamnar i ett svårmanövrerat gränsland där juridik och psykiatri på ett inte alltid tillfredställande sätt möts.

Jareborg benämner att medvetenhet om sitt agerande är ett minimikrav för straffrättsligt ansvar.² Trots detta behandlas kravet inte sällan i doktrin utan någon djupare diskussion om dess faktiska innebörd eller hur det bör bedömas.³ Som en fördjupning av den rättsutredning jag genomförde under min uppsatspraktik ämnar detta arbete att behandla och klargöra kravet på medvetenhet i rättskällorna samt dess djupare hantering i praxis.

¹ Mål B 6819–16 från Svea HovR (2016-10-05).

² Jareborg, *Handling och uppsåt*, 1969, s. 152.

³ Se t.ex. Asp, Ulväng & Jareborg, *Kriminalrättens grunder*, 2013, s. 275–276.

1.1 Syfte och frågeställningar

Detta arbete syftar till att utreda var kravet på medvetenhet bör placeras i brottsbegreppet, hur det hanteras i praxis samt hur denna hantering förhåller sig till den inom straffrätten grundläggande principen om konformitet.

Detta syfte kan för ett förtydligande ändamål delas upp i tre frågeställningar:

- Var i brottsbegreppet bör kravet på medvetenhet placeras?
- Hur bedöms en gärningspersons medvetandegrad i praxis?
- Hur förhåller sig denna praxis till konformitetsprincipen?

1.2 Metod och material

Detta arbete kommer att tillämpa en rättsdogmatisk metod i syfte att utreda gällande rätt för kravet på medvetenhet, samt applicera en rättsvetenskaplig ansats. Den klassiska rättsdogmatiska metoden består av ett metodiskt tillvägagångssätt med dittillhörande rättskällehierarki.⁴ Det här kommer vara en utgångspunkt i arbetet, men då det aktuella området uppvisar en brist på såväl lagstiftning som förarbeten som hanterar denna fråga så kommer doktrin, däribland allmänna straffrättsliga principer, samt rättspraxis, ägnas särskilt stort fokus. Detta ligger i linje med det rättsdogmatiska tillvägagångssättet. I viss mån kommer arbetet även att präglas av en rättsanalytisk metod. En sådan metod påminner om det rättsdogmatiska arbetssättet, men tillför en insikt om att all tolkning är summan av mänsklig tankeverksamhet och såtillvida ofrånkomligen färgad av personliga uppfattningar och värderingar hos tolkaren.⁵ Denna metod kan bland annat skönjas i det materiella urvalet. Utgångspunkten är dock givetvis att i största mån hålla tolkningen av det rådande rättsläget avseende medvetenhet objektiv samt att anamma ett synsätt som påminner om det som de aktuella domstolarna tillämpar.

Den största delen av utredningen av gällande rätt ligger i arbetets rättsfallsgenomgång. Rättsfallen har inhämtats genom sökningar på begreppet ”medvetenhet” i olika databaser som innehåller svenska straffrättsliga avgöranden. Utifrån de resultat som framkommit har en sällning gjorts för att få fram de rättsfall som hanterar kravet på medvetenhet i någon form. Det här innebär att samtliga rättsfall som hanterar medvetenhet kanske inte har hittats. Detta är en

⁴ Sandgren, *Rättsvetenskap för uppsatsförfattare – ämne, material, metod och argumentation*, 2015, s. 45.

⁵ Svensson, *De lege interpretata – om behovet av metodologisk reflektion*, *Juridisk publikation*, 2014, s. 211–226.

svaghet i materialurvalet, men materialmängden är ändå så pass omfattande att det bör gå att dra relevanta slutsatser från. Vidare har det säkerställts att samtliga rättsfall som diskuteras i doktrin och ofta refereras till i praxis har inkluderats i materialet.

De rättsfall som presenteras i praxisavsnittet har valts ut från rättsfallsgenomgången för att de på olika sätt är talande för hur kravet på medvetenhet hanteras i praxis. I en fotnot refereras ytterligare rättsfall som behandlar samma eller liknande frågor men som av någon anledning inte är lika talande. Samtliga genomgångna rättsfall och därtill hörande omständigheter som varit relevanta för medvetenhetsfrågan bifogas i Bilaga A för den som vill fördjupa sig ytterligare i en viss omständighet.

Rättsfallen utgör en blandning av avgöranden från Högsta domstolen (HD) och hovrätterna (HovR). I svensk rätt är HD prejudikatskapande instans men i brist på prejudicerande avgöranden från HD har genomgången kompletterats med avgöranden från HovR för att på ett mer rättvisande sätt klargöra ämnets hantering i praxis. Hovrättspraxis på ämnet är mer omfattande och för att inte skapa ett storleksmässigt ohanterligt materialunderlag från denna instans har opublicerade rättsfall före år 2008 inte tagits med. Årtalet har valts med grund i att den för ämnet högaktuella och uppmärksammade domen i det så kallade Rödebymålet (RH 2008:90) avkunnades då. Tongivande RH-referat som avgjorts såväl före som efter år 2008 har dock inkluderats i materialet.

1.3 Avgränsningar

Ett krav på tillräknelighet har stötts och blötts i oändlighet i svensk straffrätt. Denna diskussion ligger mycket nära frågor om medvetenhet, men är till sin omfattning betydligt större. Detta arbete kommer av denna anledning inte att omfatta diskussionen om kravet på tillräknelighet som därmed avgränsas bort som sådan. Likaså kommer frågor om påföljd för psykiskt störda lagöverträdare bortses från. Det vore att göra såväl uppsatsens valda ämne som de två ovan nämnda en otjänst att försöka hantera dem inom ramen för en och samma uppsats.

Till följd av att det ämne som behandlas är relativt stort kommer vissa områden som förvisso också faller inom ramen för ämnet men inte är nödvändiga för dess framställning att avgränsas bort. Detta arbete kommer därmed inte heller behandla den näraliggande och delvis överlappande frågan om sexsömni och övrig somnambulism. En person som utför gärningar under sömn är förvisso medvetlös, med andra ord inte medveten, men det skulle ändå kunna

hävdas att ämnet faller inom ramen för medvetenhet. Den är dock inte nödvändig att ha med för frågans framställning, och på grund av frågans bredd och dess nyligen rönta uppmärksamhet i media såväl förtjänar som kräver den en egen behandling för att göra den rättvisa. Vidare kommer detta arbete att ta sikte på brott av uppsåtlig karaktär och inte oaktsamhetsbrott.

Frågor om bevisvärdering kan vara av avgörande vikt för att kunna fastställa straffansvar i enskilda brottmål rörande medvetenhet. Detta arbete behandlar dock inte frågor av denna natur och dessa kommer avgränsas bort löpande genom arbetet.

1.4 Disposition

Arbetet tar avstamp i några grundläggande relevanta straffrättsliga principer och utgångspunkter och följs sedan av en kort introduktion till brottsbegreppet. Detta görs för att skapa en förståelse för medvetenhetsfrågans grund. Därefter avhandlas kravet på medvetenhet och hur det passar in i brottsbegreppet, samt vad kravet närmare tar sikte på. Något kort sägs även om rättspsykiatriska utlåtanden och uttalanden för att ge en bild av vad som ofta ligger till grund för domstolarnas bedömning av medvetenhet. Därefter följer arbetets rättsfallsgenomgång samt efterföljande diskussion och slutsatser. Förhoppningen är att genom detta upplägg på ett systematiskt sätt kunna besvara arbetets frågeställningar.

2 Allmänna utgångspunkter och principer

Straffrätten är den kanske striktaste juridiska disciplinen. Legalitetsprincipen innebär att brott förutsätter stöd i lag och att inga analogier till nackdel för den tilltalade är tillåtna. Straffbestämmelser ska tolkas strikt. Allmänna straffrättsliga principer kan dock användas som tolkningsverktyg för att förstå lagens mening.⁶ När lagstiftning och förarbeten är otydliga, eller inte besvarar en rättsfråga, kan principer användas som vägledning för domstolen. Frågor om krav på medvetenhet hanteras inte uttryckligen i lagstiftning och omnämns endast kortfattat i enstaka förarbeten, vilket medför att det finns ett stort utrymme för allmänna straffrättsliga principer att bidra till klargörandet av frågor om medvetenhet.

2.1 Konformitetsprincipen

Konformitetsprincipen är en grundläggande straffrättslig princip av rättspolitisk natur. Den är av störst betydelse på lagstiftningsplanet, men dess grundläggande karaktär gör att den ibland även tillämpas i domstol för att avgöra komplicerade frågor om straffansvar.⁷ I grunden bygger den på diskussionen om fri vilja respektive determinism, och den svenska straffrättsinriktningen mot att alla människor besitter en fri vilja.⁸ Principen innebär att en person inte bör anses ansvarig för brott om personen inte kunnat rätta sig efter lagen. Utformningen av straffbestämmelser anpassas efter människor med normal kapacitet och bör därför appliceras med försiktighet på människor som saknar sådan. Det får anses meningslöst att hålla någon ansvarig om denne inte kunnat agera på något annat sätt.⁹

Jareborg har delat upp konformitetsprincipen i fyra steg, där vart och ett innebär att en person inte bör hållas ansvarig för sin gärning även om denna strider mot ett straffbud. Dessa går ut på att personen

- 1) inte hade förmåga att rätta sig efter lagen
- 2) inte hade tillfälle att rätta sig efter lagen
- 3) inte skulle haft förmåga att rätta sig efter lagen även om hen gjort vad hen borde
- 4) inte skulle haft tillfälle att rätta sig efter lagen även om hen gjort vad hen borde

⁶ Asp, Ulväng & Jareborg, *Kriminalrättens grunder*, 2013, s. 69–70.

⁷ Jareborg, *Straffrättens ansvarslära*, 1994, s. 194.

⁸ SOU 2012:17, s. 522–524.

⁹ Asp, Ulväng & Jareborg, *Kriminalrättens grunder*, 2013, s. 271.

Att inte ha förmåga att rätta sig efter lagen tar sikte på de situationer då gärningspersonen inte kunnat kontrollera sitt beteende och påverka sin handling. Detta är aktuellt för exempelvis ofrivilliga rörelser av spasmliknande karaktär eller då gärningspersonen agerar utifrån en psykisk störning.¹⁰ Handlingen är i dessa fall passiv i den mening att gärningspersonen inte har möjlighet att påverka den, men det utesluter inte att gärningspersonen kan ha förståelse för innebörden av sin handling.¹¹ Detta kan beskrivas med formuleringen att personen saknat gärningskontroll.¹²

Att sakna tillfälle att rätta sig efter lagen innebär att gärningspersonen är okunnig om vad hen gör eller att hen inte insett att gärningen är otillåten. Avsaknad av insikt om en gärnings otillåtenhet rör frågan om straffrättsvillfarelse vilket inte kommer att beröras i detta arbete. Att vara okunnig om sina handlingar sammanfaller däremot med bedömningen av en gärningspersons uppsåt. Sådan okunnighet kan ta sikte på omständigheter eller följder som till följd av en snedvriden verklighetsuppfattning uppfattas felaktigt av gärningspersonen.¹³

Om en gärningsperson slutligen inte skulle haft förmåga eller tillfälle att rätta sig efter lagen även om denne skulle ha gjort något visst, som lagen kräver, så ska den inte hållas ansvarig för sin gärning.¹⁴ Denna del av konformitetsprincipen tar sikte på bedömningar av oaktsamhet och faller därmed utanför ramen för detta arbete.

Konformitetsprincipen är utgångspunkt för stora delar av det straffrättsliga systemet, däribland kravet på gärningsculpa, uppsåts- och oaktsamhetsläran samt skuldprincipen.¹⁵ Det är av stor vikt att vi har en förutsebar och enhetlig rättstillämpning gällande dessa frågor eftersom de utgör en grund för det svenska straffrättsliga systemet. Konformitetsprincipen respekteras inte alltid i gällande rätt vilket kan anses problematiskt eftersom rättstillämpning som direkt står i strid med grundläggande principer inte kan betraktas som förutsebar, snarare motsägelsefull. En sådan rättsutveckling är inte önskvärd och det är därmed av stor vikt att såväl lagstiftaren som domstolar aktivt arbetar för att principen inte undermineras i lagstiftningen och rättstillämpningen.¹⁶

¹⁰ Jareborg, *Straffrättens ansvarslära*, 1994, s. 194–195.

¹¹ Jareborg, *Handling och uppsåt*, 1969, s. 358.

¹² Jareborg, *Straffrättens ansvarslära*, 1994, s. 195.

¹³ Jareborg, *Straffrättens ansvarslära*, 1994, s. 195–196.

¹⁴ Jareborg, *Handling och uppsåt*, 1969, s. 360.

¹⁵ Asp, Ulväng & Jareborg, *Kriminalrättens grunder*, 2013, s. 271.

¹⁶ Lernestedt, *Dit och tillbaka igen – om individ och struktur i straffrätten*, 2010, s. 79–81.

2.1.1 Skuldprincipen

Av konformitetsprincipen följer den mer praktiskt tillämpliga skuldprincipen.¹⁷ Denna kommer till uttryck genom lagtext i BrB 1:2 st. 1 som stadgar att ”[e]n gärning skall, om inte annat är särskilt föreskrivet, anses som brott endast då den begås uppsåtligen”. Principen innebär att man enbart ska hållas straffrättsligt ansvarig om man bär en skuld för den gärning man utfört, med andra ord om man på något vis kunnat rå för den. Detta formuleras ibland genom det latinska uttrycket ”nulla poena sine culpa” (inget straff utan skuld). Skuld följer av att man gjort ett medvetet val att utföra en gärning och förstod konsekvenserna av den.¹⁸ Även skuldprincipen är grundläggande inom den svenska straff- och processrätten och det är därmed av stor vikt att även den upprätthålls i rättstillämpningen.¹⁹

Av skuldprincipen följer bland annat att man inte bör hålla människor som agerat på grund av hallucinationer eller kraftigt snedvridna verklighetsuppfattningar straffrättsligt ansvariga eftersom de inte haft kontroll över sina gärningar på så sätt att de inte haft förmåga att förstå innebörden av dem. Om deras verklighetsuppfattning har medfört att de agerat utifrån andra omständigheter än vad som förelegat i verkligheten så bör deras agerande inte bedömas utifrån de verkliga omständigheterna eftersom de saknat möjlighet att anpassa sitt agerande efter dessa.²⁰

2.2 Fri vilja och determinism inom straffrätten

I detta kapitel kommer en kort redogörelse för diskussionen om fri vilja och determinism inom straffrätten att följa. Syftet är inte att ge en fullständig bild över detta invecklade och omfattande ämne, både straffrättsligt och mer allmänt, utan ämnar enbart att ge en kort introduktion till frågan med förhoppning att klargöra vissa bakomliggande ställningstaganden som påverkat medvetenhetens roll inom den svenska straffrätten.

Frågan om den mänskliga medvetenheten härstammar i grunden från diskussionen om fri vilja och determinism. Detta ämne har diskuterats av såväl juridiska som filosofiska tänkare i hundratals år. En förenklad indelning av de två största tankeinriktningarna är att fri vilja innebär att människan besitter möjligheten att göra fria och medvetna val och i en given situation kan

¹⁷ SOU 2012:17, s. 523.

¹⁸ SOU 2012:17, s. 522–523.

¹⁹ Heidenborg, Vad bör straffas?, *SvJT*, 2013, s. 301.

²⁰ SOU 2012:17, s. 524.

välja att agera på olika sätt. Sådana val kan göras efter reflektion och analys i människans inre och eftersom valen är självvalda, och därmed medvetna, medför de även ett moraliskt ansvar för människan i fråga. Det deterministiska synsättet innebär däremot att tanken om moraliskt ansvar är en illusion eftersom människan inte besitter någon sådan förmåga att göra fria val. Vår vilja och våra handlingar är förutbestämda utifrån tidigare erfarenheter, vår uppväxt, socialt arv samt miljö. Vi kan inte välja att agera annorlunda än vad det utifrån dessa faktorer är förutbestämt att vi ska göra. Allt vi upplever som en form av fri vilja är därmed en illusion.²¹

Straffansvar anses ofta bygga på tanken om fri vilja då utdelandet av straff hänger nära samman med gärningspersonens moraliska ansvar och möjlighet att agera annorlunda i en given situation.²² Även inom den svenska straffrätten är denna grund accepterad.²³ Om en person inte haft förmåga att rätta sig efter lagen eftersom denne inte kunnat styra över sina handlingar så skulle utdelandet av straff i sådana fall strida mot konformitetsprincipen. Därmed är många eniga om att ett deterministiskt synsätt är svårkompatibelt med ett rättssystem som bygger på straffansvar.²⁴ Jareborg menar dock att dessa två inte alls nödvändigtvis är oförenliga med varandra. Givet att man accepterar idén om att brottsliga handlingar är förutbestämda och att straff därmed är fruktlösa på individnivå så kan ett straffrättssystem fortfarande fylla en samhällsrelig uppgift genom normgivning och allmänprevention.²⁵ Även Wootton anför en liknande syn och framför tanken om att straffrätt inte behöver bygga på idén om moraliskt ansvar utan istället kan fungera som ett samhällsskyddande verktyg. I sådana fall utdöms straff i syfte att förhindra återfall i brott medan gärningspersonen är omhändertagen av staten. I ett sådant system kopplas frågan om moraliskt ansvar bort och den fria viljans vara eller icke-vara är irrelevant.²⁶ Ett rättssystem enligt Woottons idé skulle då till skillnad från dagens svenska rättssystem inte ursäkta beteenden och individer som begår icke-önskvärda gärningar på grund av till exempel omedvetenhet.

Inom den närliggande disciplinen rättspsykiatri har det deterministiska synsättet sedan länge varit ledande. Werlinder anför att en sådan hållning kan vara skadlig ur ett rehabiliteringsperspektiv då den urskuldar personen och förminskar dennes eget ansvar.²⁷

²¹ Lernestedt, Något om grunden för den mänskliga ansvarsförmågan inom straffrätten, *JT*, 1996/97, s. 323–351.

²² Lernestedt, Något om grunden för den mänskliga ansvarsförmågan inom straffrätten, *JT*, 1996/97, s. 323–351.

²³ SOU 2012:17 s. 523.

²⁴ Lernestedt, Något om grunden för den mänskliga ansvarsförmågan inom straffrätten, *JT*, 1996/97, s. 323–351.

²⁵ Jareborg, Determinism och straffrättsligt ansvar i *Skuld och ansvar – straffrättsliga studier tillägnade Alvar Nelson*, 1985, s. 28–31.

²⁶ Wootton, *Crime and Criminal Law*, 1963, s. 52–80.

²⁷ Werlinder, Några tankar om determinism, fri vilja, straffrätt och vård i *Humanitet – brott – ansvar, friskt – sjukt, straff – vård: rättspsykiatriska studier tillägnade Karl-Erik Törnqvist*, 1986, s. 59.

Eftersom rättspsykiatri och straffrätt ofta möts i frågor om medvetenhet kan det vara bra att ha i åtanke att deras utgångspunkt skiljer sig åt i den grundläggande synen på människors vilja och val.

2.3 Vad är och innebär medvetenhet?

Som första utgångspunkt är det viktigt att skilja omedvetenhet från medvetlöshet.²⁸ Att vara medvetlös innebär att en person är försatt i någon form av tillstånd där denne inte är vaken, exempelvis vid sömn eller koma. Medvetlösa personer besitter heller ingen medvetenhet medan omedvetna personer inte nödvändigtvis behöver vara medvetlösa.²⁹ För att förtydliga – en sovande person är både medvetlös och omedveten medan en person som agerar under exempelvis en allvarlig psykisk störning kan anses vara omedveten men inte medvetlös. Dessa begrepp tar därmed sikte på olika saker och bör inte blandas ihop.

Vidare är det viktigt att skilja det juridiska medvetenhetsbegreppet från det som används i andra akademiska inriktningar som psykiatri och filosofi. Det juridiska medvetenhetsbegreppet utgör ett verktyg för att avgöra frågor inom straffrätten och syftar inte till att spegla en vetenskaplig sanning om det mänskliga själslivet eller forskning därom.³⁰ Den juridiska uppfattningen av medvetenhet tar sikte på en betydligt bredare definition än dess motsvarighet inom psykiatrin, vilket kan medföra svårigheter vad gäller föreningen av juridik och psykiatri i praktiken. Det medför exempelvis begränsningar avseende vilken betydelse uttalanden från psykiatriker gällande gärningspersoners medvetenhet i brottmål bör tillmätas eller i vart fall svårigheter för tolkningen av dem.³¹

Den mänskliga hjärnan har en begränsad kapacitet vad gäller att hålla uppmärksamhet på flera saker samtidigt.³² Detta innebär dock inte att saker hjärnan inte uppmärksammar för stunden ska anses vara bortanför vår medvetenhet. Medvetenhet är inte liktydigt med att tänka på något utan ska inom juridiken förstås som ett bredare begrepp, vilket bland annat uttalades av HD i NJA 1968 s. 500. I det fallet hade en man skjutit två män som han under en längre tid upplevt sig ha en konflikt med och som varit störande på gatan utanför hans lägenhet. Mannen

²⁸ Jareborg, *Handling och uppsåt*, 1969, s. 210.

²⁹ Jareborg & Ulväng, *Tanke och uppsåt*, 2016, s. 156.

³⁰ Strömmerstedt, *Med vett och vilja? Uppsåtets gränser i doktrin och praxis*, 1987, s. 35–35.

³¹ Almkvist, Att klandra en människa – om Rödebydråpet och grunderna för personligt ansvar i svensk rätt, *Juridisk publikation*, 2009, s. 17.

³² Jareborg, *Handling och uppsåt*, 1969, s. 214.

bedömdes ha varit medveten om att vapnet varit laddat och osäkrat när han avfyrat det, även om han inte reflekterat över detta just i stunden.

Strahl beskriver istället medvetenhet som allt en människa en gång lärt sig eller tänkt på och efter detta inte glömt bort.³³ Denna typ av kunskap kan delas in i tre former: aktuella, latenta och potentiella föreställningar. En aktuell föreställning finns som en närvarande tanke i medvetandet, något man tänker på för stunden, medan en latent föreställning inte begrundas just nu men kan komma åt om man vill, exempelvis om man tillfrågas om det. En potentiell föreställning är kunskap som man inte egentligen besitter men har förmåga att bilda sig en uppfattning om, om man reflekterar kring saken.³⁴ Den senare formen av föreställning är främst aktuell i bedömningar av en gärningspersons oaktsamhet medan de två tidigare är av vikt för uppsåtsbedömningen.³⁵ Det här medför att saker man glömt saknar man även medvetenhet om. Latenta föreställningar som är mycket svåråtkomliga och kräver stor ansträngning för att minnas kan också betraktas som glömda då de sitter så djupt inne att de inte kan påverka ett handlande.³⁶

Ulväng beskriver medvetenhet som ett tillstånd av vakenhet och möjlighet att uppfatta saker i sin omgivning. En sådan medvetenhet föreligger inte om man till exempel är sövd eller paralyserad.³⁷ Detta framstår som en snävare syn på medvetenhet än den som Strahl presenterar och överensstämmer enligt min mening inte lika väl med konformitetsprincipen som Strahls begrepp. Givetvis föreligger vare sig förmåga eller tillfälle att rätta sig efter lagen om man är sövd eller paralyserad men sådan förmåga och sådant tillfälle kan saknas även i andra tillstånd. Att sakna förmåga att rätta sig efter lagen tar sikte på situationer då man inte kunnat kontrollera sitt beteende eller påverka sina handlingar och utgör inte en bedömning av vilken möjlighet man haft att uppfatta saker i sin omgivning. Att sakna förmåga att rätta sig efter lagen rymmer inte inom ramen för Ulvängs definition av medvetenhet och därmed utesluts en del av konformitetsprincipen. Strahls beskrivning av medvetenhet framstår som bredare och rymmer samtliga relevanta aspekter av konformitetsprincipen och kommer därmed utgöra utgångspunkten för detta arbete.

I de flesta fall kräver en gärningspersons medvetandegrad inte någon bedömning. Den framstår som given. En grundläggande utgångspunkt får anses vara att medvetenhet föreligger om inget

³³ Strahl, *Allmän straffrätt i vad angår brotten*, 1976, s. 112.

³⁴ Jareborg, *Handling och uppsåt*, 1969, s. 211.

³⁵ Jareborg, *Handling och uppsåt*, 1969, s. 214 och 221–222.

³⁶ Jareborg, *Handling och uppsåt*, 1969, s. 215–216.

³⁷ Jareborg & Ulväng, *Tanke och uppsåt*, 2016, s. 156.

tyder på att det inte föreligger. I komplicerade fall, därtill ofta gränsfall, är dessa frågor dock av stor vikt för hur straffrättsligt ansvar ska bedömas.³⁸ Ofta rör dessa fall gärningspersoner med någon form av psykisk störning, andra medicinska tillstånd som kan påverka medvetandegraden samt kraftiga rustillstånd som medfört att gärningspersonen inte agerat som en människa med normal kapacitet.

2.4 Brottsbegreppet

Ett sätt att förklara grunden för den svenska straffrätten är genom det så kallade brottsbegreppet. Brottsbegreppet är indelat i två huvuddelar, där ena delen tar sikte på om en otillåten gärning föreligger och den andra utgör en bedömning av den individuella gärningspersonens skuld.

För att en otillåten gärning ska föreligga krävs att gärningen uppfyller rekvisiten för en svensk straffbestämmelse, att det inte föreligger några nationella begränsningar samt att den varit gärningsculpös.³⁹ Gärningsculpa innebär i sig en bedömning i tre steg, där gärningen ska ha varit kontrollerad, utgjort ett otillåtet risktagande samt, i förekommande fall, orsakat en för risktagandet relevant följd.⁴⁰ Om gärningspersonen satt sig i situationen på eget bevåg genom att tidigare vara gärningsculpös så är kravet på gärningsculpa uppfyllt även om gärningen i sig inte varit kontrollerad, men att den tidigare oaktsamma gärningen varit det.⁴¹

För att kunna besvara frågan om en gärningspersons medvetenhet är bedömningen av gärningskontroll avgörande. Detta utvecklas därför nedan i kapitel 3.1.1. Denna del av bedömningen av en otillåten gärning kallas för gärningens brottsbeskrivningsenlighet. Vidare krävs det, för att en otillåten gärning ska föreligga, att det inte föreligger några rättfärdigande omständigheter som kan berättiga gärningen som sådan. Tillsammans utgör brottsbeskrivningsenligheten och frånvaron av rättfärdigande omständigheter grunden för en otillåten gärning.

Att en otillåten gärning föreligger är inte enbart ett krav för att ett brott ska ha begåtts, utan utgör även grunden för att kunna konstruera ett medverkansobjekt till den förevarande

³⁸ Almkvist, Att klandra en människa – om Rödebydråpet och grunderna för personligt ansvar i svensk rätt, *Juridisk publikation*, 2009, s. 17.

³⁹ Asp, Ulväng & Jareborg, *Kriminalrättens grunder*, 2013, s. 59.

⁴⁰ Asp, Ulväng & Jareborg, *Kriminalrättens grunder*, 2013, s. 62.

⁴¹ Asp, Ulväng & Jareborg, *Kriminalrättens grunder*, 2013, s. 142–144.

gärningen. En annan persons medverkan till den potentiella gärningspersonens handlingar kan enbart utgöra brottslig medverkan om gärningspersonens handling varit otillåten.⁴²

För att gärningen ska utgöra ett brott enligt svensk lag krävs att gärningspersonen som begått den otillåtna gärningen även kan tillmätas ett visst mått av skuld. Det allmänna skuldkravet förutsätter att gärningspersonen antingen agerat uppsåtligt eller, i förekommande fall, oaktsamt i förhållande till straffbestämmelsens rekvisit. Även denna fråga är av intresse för kravet på medvetenhet och utvecklas därför vidare nedan i kapitel 3.1.2. Skuldbedömningen innefattar även eventuella ursäktande omständigheter som kan ha förelegat vid gärningstidpunkten. Sådana omständigheter ursäktar inte gärningen som sådan utan ursäktar istället gärningspersonen.⁴³ Om det kan konstateras att gärningspersonen utfört en otillåten gärning, att denne gjort det av antingen uppsåt eller oaktsamhet, samt att det finns en frånvaro av ursäktande omständigheter föreligger ett brott.

⁴² Asp, Ulväng & Jareborg, *Kriminalrättens grunder*, 2013, s. 429–430.

⁴³ Asp, Ulväng & Jareborg, *Kriminalrättens grunder*, 2013, s. 59.

3 Kravet på medvetenhet

Kravet på medvetenhet inom den svenska straffrätten är en konsekvens av straffrättens ovan nämnda utformning och allmänna principer. Man ska inte dömas för en gärning om man varit omedveten eftersom ansvar förutsätter skuld.⁴⁴ Vad man ska ha varit medveten i förhållande till är därför avgörande för ett ansvarsutkrävande och kräver ett klagörande av medvetenhetskravets placering i brottsbegreppet.

3.1 Medvetenhetskravets placering i brottsbegreppet

Jareborg menar att medvetenhet om sitt handlande är ett krav för att en gärning ska kunna anses frivillig och därmed kontrollerad. Därmed utgör kravet i detta avseende en del av gärningssculpabedömningen. Vidare är medvetenhet även ett krav för att uppsåt ska kunna föreligga.⁴⁵ Jareborg menar även att denna uppdelning ofta missförstås av domstolar som felaktigt hanterar avsaknad av en kontrollerad gärning som uppsåtsbrist.⁴⁶ Det är just denna fråga som det här arbetet ämnar hantera. Ulväng ansluter till uppdelningen av medvetenhet på två separata steg i brottsbegreppet.⁴⁷ En liknande diskussion för Almkvist som menar att medvetenhet tar sikte på både handlandet i sig och en eventuell följd. Att vara medveten om sitt handlande, att man gör något visst, ska hanteras som en del av bedömningen av om gärningen varit otillåten. Att vara medveten om en följd eller risk för en följd är däremot en fråga om uppsåt och ska hanteras inom ramen för uppsåtsbedömningen. Almkvist menar därmed att kravet på medvetenhet ska ha en tudelad placering i brottsbegreppet och bedömas vid två olika steg och i förhållande till olika saker.⁴⁸

Den grundläggande straffrättsliga principen om konformitet har som tidigare nämnts gett upphov till såväl läran om gärningssculpa som uppsåtsläran.⁴⁹ Enligt den ska en persons möjlighet att anpassa sig efter lagen beaktas i båda hänseenden vilket får anses tala för en tudelad placering av medvetenhetskravet. Även Jareborgs uppdelning av konformitetsprincipen i fyra steg, där en person antingen ska ha förmåga att kontrollera sin handling fysiskt eller förstå

⁴⁴ Asp, Ulväng & Jareborg, *Kriminalrättens grunder*, 2013, s. 64.

⁴⁵ Jareborg, *Handling och uppsåt*, 1969, s. 169 och 210–222.

⁴⁶ Jareborg & Ulväng, *Tanke och uppsåt*, 2016, s. 55.

⁴⁷ Jareborg & Ulväng, *Tanke och uppsåt*, 2016, s. 161.

⁴⁸ Almkvist, Att klandra en människa – om Rödebydråpet och grunderna för personligt ansvar i svensk rätt, *Juridisk publikation*, 2009, s. 17.

⁴⁹ Asp, Ulväng & Jareborg, *Kriminalrättens grunder*, 2013, s. 271.

innebörden av vad hen gör, bygger på att medvetenhetskravet har dubbla placeringar i brottsbegreppet.

I doktrin diskuteras kravet på medvetenhet ofta, ibland enbart, i samband med uppsåtsbedömningar. Såväl Strömmerstedt som Westin och Strahl behandlar medvetenhet som en del av uppsåtsbedömningen i ett flertal sammanhang, utan att diskutera hur kravet förhåller sig till gärningskontroll.⁵⁰⁵¹ Detta innebär givetvis inte att dessa författare inte skulle hålla med om en tudelad placering, utan visar bara på hur frågan om medvetenhetens placering i brottsbegreppet behandlats sparsamt i doktrin och i viss mån även något oreflekterat. I straffansvarsutredningens betänkande uttalades det dock att medvetenhetskravet skulle förstås som en del av uppsåtsbedömningen.⁵³ I doktrin, när kravets placering väl fördjupas, framstår det dock som att enighet råder kring att placeringen bäst förstås som tudelad. Även konformitetsprincipens utformning och utgångspunkt för grundläggande straffrättsliga läror får anses tala för en sådan placering.

Med bakgrund i ovanstående framställning ansluter jag mig till tanken om att medvetenhetskravets placering i brottsbegreppet ska förstås som tudelad, där en del rör frågan om gärningspersonens medvetenhet räcker för att gärningen ska anses vara kontrollerad och den andra delen rör frågan om gärningspersonens medvetenhet räcker för att kravet på uppsåt ska vara uppfyllt. Detta medför att samma omständigheter kan användas till bedömningen av olika saker. I nedanstående stycke kommer det diskuteras djupare vad dessa två delar tar sikte på. För att förtydliga vilken del som diskuteras används ibland benämningarna gärningsmedvetenhet och uppsåtsmedvetenhet. Dessa uttryck ska inte förstås som vedertagna utan har utvecklats i samband med författandet av detta arbete och är enbart verktyg för att på ett pedagogiskt sätt hantera diskussionen kring medvetenhet.

Cavallin verkar vara av uppfattningen att någon djupare diskussion om medvetenhetens placering i brottsbegreppet är överflödig.⁵⁴ Medvetenhetskravets placering kan dock medföra stora konsekvenser i enskilda rättsfall. I många fall bedöms frånvaron av en kontrollerad gärning som uppsåtsbrist, vilket indikerar att gärningspersonen ändå utfört något otillåtet.⁵⁵ Detta tillskriver gärningspersonen ett moraliskt ansvar trots att något sådant inte förelegat, och

⁵⁰ Strömmerstedt, *Med vett och vilja? Uppsåtets gränser i doktrin och praxis*, 1987, s. 40–41.

⁵¹ Westin, En ansvarslös reglering av den galnes skuld i *Skuldfrihet och ansvarslöshet – en hälsning till Alvar Nelson på 75-årsdagen, av Ane den gamles barnbarn*, 1994, s. 217.

⁵² Strahl, *Allmän straffrätt i vad angår brotten*, 1976, s. 91–94.

⁵³ SOU 1996:185, s. 505.

⁵⁴ Cavallin, *Skuld*, 1999, s. 219.

⁵⁵ Jareborg & Ulväng, *Tanke och uppsåt*, 2016, s. 55.

därför är det viktigt att göra denna bedömning korrekt. Vidare är en otillåten gärning en förutsättning för att skapa ett medverkansobjekt och knyta straffrättsligt ansvar i detta hänseende till andra personer. Att felaktigt bedöma frånvaron av en kontrollerad gärning som frånvaron av uppsåt skulle därför kunna medföra att andra människor felaktigt kan hållas straffrättsligt ansvariga. En fördjupad diskussion om medvetenhetskravets placering i brottsbegreppet får därmed anses vara av stor vikt.

3.1.1 Närmare om kontrollerade gärningar och medvetenhet

För att kunna fördjupa sig i vad som utgör en kontrollerad gärning krävs först ett kort klagörande gällande begreppsparet handling och gärning. Dessa två begrepp är i straffrättsliga sammanhang oftast inte att betrakta som synonymer. Gärning är istället ett överbegrepp som omfattar både handling och underlåtenhet.⁵⁶ Även om detta arbete inte behandlar frågan om underlåtenhet som sådan så används begreppet gärning i förekommande fall.

För att uppfylla kravet på medvetenhet i gärningsculpabedömningen ska man vara medveten om att man handlar. Det är först då man har kontroll över sin gärning.⁵⁷ Sådan medvetenhet föreligger om gärningen på något sätt kan stoppas av personen som utför den. Enligt Jareborg är det viktiga en persons förmåga att göra eller inte göra något visst. För att utföra en kontrollerad gärning krävs det inte att man har förståelse för vad man gör utan det viktiga är att man på något vis kan hindra sig själv från att genomföra detta. Gärningspersonen behöver inte ha kontroll över hela händelseförloppet, det vill säga gärningens följder, för att gärningen i sig ska anses vara kontrollerad.⁵⁸ Det går att se att denna bedömning är snarlik förutsättningen om att en person bör haft förmåga att rätta sig efter lagen för att kunna dömas till ansvar enligt konformitetsprincipen.

Enligt Ulväng föreligger gärningsmedvetenhet om gärningspersonen har en generell kapacitet att fatta rationella beslut. Tillfälliga rubbningar av denna rationalitet, i form av affektbaserade beslut och ogenomtänkta och impulsiva gärningar, medför inte att medvetenhet inte föreligger i förhållande till gärningen. Gärningspersonen har fortfarande haft kontroll och förmåga att förhindra sitt handlande.⁵⁹

⁵⁶ Jareborg, *Straffrättens gärningslära*, 1995, s. 52.

⁵⁷ Almkvist, Att klandra en människa – om Rödebydråpet och grunderna för personligt ansvar i svensk rätt, *Juridisk publikation*, 2009, s. 17.

⁵⁸ Jareborg, *Straffrättens ansvarslära*, 1994, s. 30–31.

⁵⁹ Jareborg & Ulväng, *Tanke och uppsåt*, 2016, s. 154–155.

Om handlingen är ofrivillig föreligger inte gärningskontroll. Detta är fallet vid medvetlöshet, yttre tvång och spasmer.⁶⁰ I NJA 1968 s. 500, som återgetts i korthet ovan, klargjordes att även reflexhandlingar är att anse som ofrivilliga. Vidare är en handling ofrivillig om gärningspersonen inte kunnat fatta rationella beslut på grund av förvrängda sinnen. Detta är inte att jämföra med affektillstånd, utan ska förstås som att det mentala tillståndet är extraordinärt avvikande, exempelvis vid utvecklingsstörningar, demens eller allvarliga psykiska störningar. Den kognitiva förmågan är nedsatt till den grad att personen inte längre har kontroll över sina motoriska rörelser.⁶¹

Att inte kunna motstå frestelser eller underlåta att utöva självkontroll på grund av emotionella reaktioner får däremot anses som något annat än ofrivillighet.⁶² Ilska kan förvisso vara en mycket stark känsla men en arg person som slår till en annan slår för att den, på grund av den känslomässiga reaktionen, för stunden vill slå, inte för att den inte kan avstå från det. Sådana känslor kan skiljas från olika typer av inre tvång för personer som lider av psykiska störningar. Psykologen Werlinder jämför inre tvång i form av rösthallucinationer och tvångmässighet med yttre tvång och menar att detta kan vara lika tvingande som en knuff.⁶³ Även Westin gör denna bedömning.⁶⁴ Om sådana omständigheter förelegat kan det tyda på bristande gärningsmedvetenhet och det är viktigt att utreda om, och i så fall hur, det inre tvånget påverkat personens möjlighet att förhindra sin gärning.

Enligt Jareborg styrs våra handlingar av två aktörer, *Hjärnan* och *Jaget*, där den första har en automatisk reaktion och den andra en analyserad, eftertänksam reaktion. *Jaget* kan kallas för den medvetna delen av hjärnan. Denna indelning är baserad på en kognitionspsykologisk teori utarbetad av Kahneman.⁶⁵ Vid situationer där en människa utsätts för fara kan fight, flight och freeze-reaktioner uppstå. Dessa är enligt Jareborg att förstås som ofrivilliga handlingar där *Hjärnan* agerar utan att *Jaget* haft möjlighet att kontrollera handlingen, och det föreligger därmed ingen gärningskontroll. Ofta hanteras dock sådana situationer felaktigt som en fråga om nödvärn och nöd.⁶⁶

⁶⁰ Jareborg, *Straffrättens ansvarslära*, 1994, s. 40–41.

⁶¹ Jareborg & Ulväng, *Tanke och uppsåt*, 2016, s. 155.

⁶² Jareborg & Ulväng, *Tanke och uppsåt*, 2016, s. 53.

⁶³ Werlinder, Några tankar om determinism, fri vilja, straffrätt och vård i *Humanitet – brott – ansvar, friskt – sjukt, straff – vård: rättspsykiatriska studier tillägnade Karl-Erik Törnqvist*, 1986, s. 61.

⁶⁴ Westin, En ansvarslös reglering av den galnes skuld i *Skuldfrihet och ansvarslöshet – en hälsning till Alvar Nelson på 75-årsdagen, av Ane den gamles barnbarn*, 1994, s. 217.

⁶⁵ Jareborg & Ulväng, *Tanke och uppsåt*, 2016, s. 14–15.

⁶⁶ Jareborg & Ulväng, *Tanke och uppsåt*, 2016, s. 57–60.

Inom den traditionella handlingsläran pratas det om begreppet ”viljeakt”. Såväl Agge som Thyrén ansluter sig till denna lära, vilken innebär att en handling förutsätter ett inre beslut som syftar till att utföra rörelsen. Endast om ett sådant beslut föreligger kan personen anses vara medveten.⁶⁷ Strahl menar dock att ett sådant beslut inte är ett krav för en medveten handling. Affekttillstånd och liknande impulsiva handlingar, där det inte kan anses föreligga något inre beslut, kan likväl vara medvetna. Sådana tillstånd beskriver Strahl med sin välkända passus ”han ser rött men han ser”.⁶⁸ Om gärningsmedvetenhet tar sikte på möjligheten att förhindra en gärning framstår det som att det som krävs inte är ett aktivt beslut att agera utan snarare frånvaron av hinder för att besluta sig för att inte agera.

För att sammanfatta ovanstående framställning kan det konstateras att gärningsmedvetenhet tar sikte på att man kan förhindra sin gärning på något vis. Exempel på när man inte kan förhindra sin gärning är om man är utsatt för yttre tvång av något slag, till exempel en knuff, eller är medvetlös. Vidare är det möjligt att kraftigt inre tvång till följd av psykiska störningar kan medföra att man inte kan förhindra sin gärning. Man kan därmed vara förhindrad att stoppa sin gärning och samtidigt ha kunskap om att man utför den. Om man däremot inte haft kunskap om att man utför en gärning överhuvudtaget borde det rimligtvis inte ses som att man haft möjlighet att förhindra den. Det är svårt att förhindra något man inte är medveten om att man gör. En omedveten gärning är därmed en gärning man inte kan avhålla sig från.

3.1.2 Närmare om uppsåt och medvetenhet

Begreppet uppsåt är inte definierat i lagtext men har sin utgångspunkt, likt skuldprincipen, i BrB 1:2 st. 1. Lagstiftaren angav i förarbetena att begreppets närmare innebörd lämpligen utvecklades genom praxis vilket HD åtog sig att göra.⁶⁹ Ofta brukar det dock sammanfattas genom Strahls uttryck, att en person har agerat uppsåtligt om han agerat ”med vett och vilja”.⁷⁰

För uppsåt krävs att gärningspersonen dels förstår att en viss följd eller annan omständighet är möjlig, dels att hen har någon form av inställning till detta vid gärningsögonblicket. För att kunna förstå att en viss följd är en möjlig konsekvens av en gärning eller att en omständighet

⁶⁷ Strömmerstedt, *Med vett och vilja? Uppsåtets gränser i doktrin och praxis*, 1987, s. 38.

⁶⁸ Strahl, *Allmän straffrätt i vad angår brotten*, 1976, s. 92.

⁶⁹ Prop. 1962:10, s. 57.

⁷⁰ Strahl, *Allmän straffrätt i vad angår brotten*, 1976, s. 89.

förelegat krävs någon form av medvetenhet.⁷¹ Bedömningen av uppsåt sker alltså i två steg där kravet på medvetenhet i förhållande till uppsåtet är en del av det första steget. Medvetenheten tar därmed sikte på att en viss följd eller omständighet är möjlig. Man kan inte ha en efterföljande inställning till någonting man aldrig har tänkt. En sådan medvetenhet kräver med andra ord en aktuell eller latent föreställning om att följden eller omständigheten är möjlig.⁷² Så länge man inte glömt bort eller förträngt något visst, till exempel att man håller i ett vapen, är man medveten om det.⁷³ Men om man aldrig haft kunskap om att man håller i ett vapen, för att man kanske tror att vapnet i själva fallet är en ofarlig penna, är man givetvis inte heller medveten om det. Detta sätt att se på uppsåtsmedvetenhet sammanfaller därmed med föreställningen om att man bör haft tillfälle att rätta sig efter lagen för att kunna dömas till ansvar enligt konformitetsprincipen.

Det är härvid viktigt att återigen påminna sig om att uppsåtsläran är ett juridiskt verktyg. Det ämnar inte spegla en psykologisk eller psykiatrisk sanning om det mänskliga tänkandet eller själslivet.⁷⁴ Att begreppet inte är helt förankrat i psykiatrisk forskning om den mänskliga hjärnan är därmed inte ett problem för att det ska tillämpas inom juridiken. Däremot kan psykiatrisk forskning givetvis påverka den juridiska uppfattningen av uppsåtsbegreppet.⁷⁵

Uppsåtsbedömningen ska utgå från gärningspersonens verklighetsuppfattning. Det står klart att den främst utvecklats för att tillämpas på människor med normal kognitiv förmåga och blir därför svårapplicerbar på människor med förvrängd verklighetsuppfattning. Utgångspunkten för bedömningen ska nämligen, i den mån det går, vara gärningspersonens verklighetsuppfattning vid gärningstillfället. Saknar gärningspersonen minnesbilder från händelsen får annat läggas till grund för att avgöra uppsåtsfrågan.⁷⁶ Att även människor som lider av en allvarlig psykisk störning kan vara medvetna om en följd eller omständighet konstaterades i NJA 2011 s. 563.⁷⁷ I det efterföljande rättsfallet NJA 2012 s. 45 förtydligades det också att det inte är tillåtet att efterge kravet på skuld på grund av att gärningspersonen lidit av en psykisk störning eller kraftig berusning. Även om bedömningen av medvetenhet kan vara

⁷¹ Almkvist, Att klandra en människa – om Rödebydråpet och grunderna för personligt ansvar i svensk rätt, *Juridisk publikation*, 2009, s. 17.

⁷² Jareborg, *Handling och uppsåt*, 1969, s. 221–222.

⁷³ Jareborg & Ulväng, *Tanke och uppsåt*, 2016, s. 158.

⁷⁴ Strahl, *Allmän straffrätt i vad angår brotten*, 1976, s. 90.

⁷⁵ Almkvist, Att klandra en människa – om Rödebydråpet och grunderna för personligt ansvar i svensk rätt, *Juridisk publikation*, 2009, s. 17.

⁷⁶ Westin, Uppsåtsbedömningar i samband med rättspsykiatriska undersökningar i *Humanitet – brott – ansvar, friskt – sjukt, straff – vård: rättspsykiatriska studier tillägnade Karl-Erik Törnqvist*, 1986, s. 73–75.

⁷⁷ Se även NJA 2011 s. 611.

svårare att göra i dessa fall är det viktigt att de görs ordentligt och på samma sätt. Enligt Westin förekommer det dock ofta att uppsåtskravet tänjs ut för människor med psykiska störningar i syfte att kunna döma till ansvar för att kunna döma till vård. Kravet på medvetenhet bortses då ifrån eller så görs bedömningen förhastat.⁷⁸ Strömmerstedt framför också att kravet på medvetenhet om följd och andra omständigheter framstår som mer extensivt för psykiskt störda människor.⁷⁹ I straffansvarsutredningens betänkande diskuterades hanteringen av uppsåtskravet i praxis gällande människor med psykiska störningar och andra abnormtillstånd och det konstaterades att flertalet omständigheter talade för Westins och Strömmerstedts observationer.⁸⁰

Höggradiga affekttillstånd och andra känslomässiga tillstånd är inte tillräckligt för att inte uppfylla kravet på uppsåtsmedvetenhet, vilket klargjordes i bland annat NJA 1968 s. 500. En känslomässigt påverkad människa kan fortfarande förstå att en följd är möjlig, även om känslorna kan förstärka en reaktion. Det är främst när en gärningsperson inte förstår innebörden av sin gärning, exempelvis på grund av en kraftigt förvrängd verklighetsuppfattning, som kravet på uppsåtsmedvetenhet kan anses uppfyllt.⁸¹ Det är dock viktigt att beakta att samtliga skeva verklighetsuppfattningar inte medför en avsaknad förståelse för följder och omständigheter. Om man misshandlar någon i den felaktige tron att denne har en kniv och är på väg att attackera en så är man fortfarande medveten om att man genom misshandeln skadar en annan människa.⁸² I sådana fall föreligger förståelse för följden och den förvrängda verklighetsuppfattningen ska inte påverka bedömningen av uppsåtsmedvetenhet.

3.2 Något om rättspsykiatriska utredningar och utlåtanden

Brottmål som berör frågan om medvetenhet hanterar ofta samtidigt frågor om psykiska störningar, berusning och andra sinnespåverkande tillstånd. Det här medför att rättspsykiatriska utredningar och utlåtanden ofta förekommer som bevisunderlag. Detta arbete behandlar inte frågor om bevisvärdering, vilket naturligtvis kan vara relevant vid denna typ av bevisning, men något bör ändå sägas om denna typ av utredningar och utlåtanden för att skapa en förståelse för

⁷⁸ Westin, En ansvarslös reglering av den galnes skuld i *Skuldfrihet och ansvarslöshet – en hälsning till Alvar Nelson på 75-årsdagen, av Ane den gamles barnbarn*, 1994, s. 223.

⁷⁹ Strömmerstedt, *Med vett och vilja? Uppsåtets gränser i doktrin och praxis*, 1987, s. 132.

⁸⁰ SOU 1996:185, s. 504.

⁸¹ Jareborg & Ulväng, *Tanke och uppsåt*, 2016, s. 155.

⁸² SOU 2012:17, s. 525.

den grund domstolarna har att förlita sig på och vilken insikt denna grund kan ge i frågan om medvetenhet.

En rättspsykiatrisk undersökning (RPU) syftar främst till att utreda om gärningspersonen lidit av en allvarlig psykisk störning vid gärningstillfället och utredningstillfället.⁸³ Begreppet allvarlig psykisk störning tar sikte på psykosliknande tillstånd, inte sällan med vanföreställningar, tvångsmässighet och självskadebeteende. Detta innefattar flera olika diagnoser och störningens allvarlighet bedöms utifrån vilken typ av störning det är fråga om och hur kraftig den är.⁸⁴

En RPU kommer i två format som är olika omfattande. En liten rättspsykiatrisk undersökning, en så kallad § 7-undersökning, syftar till att utreda om en stor rättspsykiatrisk undersökning behövs och beslutas om av domstol enligt 7 § lag (1991:2041) om särskild personutredning i brottmål m.m.. Undersökningen genomförs av läkare och tar cirka en timme.⁸⁵ Domstol beslutar även om den misstänkte ska genomgå en stor rättspsykiatrisk undersökning enligt 1 § lag (1991:1137) om rättspsykiatrisk undersökning. En sådan undersökning tar cirka 4–6 veckor och genomförs av ett team som gemensamt arbetar fram underlaget. Undersökningen delas in i fyra delar; en medicinsk/psykiatrisk del, ett uttalande från en psykolog, en utredning av gärningspersonens sociala situation samt en del som hanterar personalens observationer under tiden för undersökningen. Detta sammanfattas sedan i ett rättspsykiatriskt utlåtande där ansvarig läkare uttalar sig om eventuell diagnos och vårdbehov. Undersökningen syftar till att besvara de frågor som domstolen ställt. Här finns alltså utrymme för domstolen att ställa frågor kring den misstänktes gärnings- och uppsåtsmedvetenhet vid gärningstillfället. Rättens frågor sätter ramen för undersökningen som inte ska omfatta mer än dessa frågor.⁸⁶

Domstolen kan även inhämta ett yttrande från Socialstyrelsens rättsliga råd som komplement till den rättspsykiatriska undersökningen. Om detta yttrande når en annan slutsats än den rättspsykiatriska undersökningen läggs ofta yttrandet till grund för domstolens bedömning.⁸⁷

⁸³ Lidberg & Wiklund, Rättspsykiatrisk undersökning, RPU i *Svensk rättspsykiatri – psykisk störning, brott och påföljd*, 2004, s. 154.

⁸⁴ Prop. 1990/91:58, s. 86.

⁸⁵ Lidberg & Wiklund, Rättspsykiatrisk undersökning, RPU i *Svensk rättspsykiatri – psykisk störning, brott och påföljd*, 2004, s. 175.

⁸⁶ Lidberg & Wiklund, Rättspsykiatrisk undersökning, RPU i *Svensk rättspsykiatri – psykisk störning, brott och påföljd*, 2004, s. 156-157.

⁸⁷ Lidberg & Wiklund, Rättspsykiatrisk undersökning, RPU i *Svensk rättspsykiatri – psykisk störning, brott och påföljd*, 2004, 169-171.

Enligt Almkvist bör man vid utformningen av ett rättspsykiatriskt utlåtande iaktta stor försiktighet gällande frågor om medvetenhet på grund av den begreppsskillnad som råder mellan psykiatrin och juridiken. Ett sådant utlåtande kan eller bör enligt hans mening inte innehålla uttalanden om medvetenhet och domstolen ska vara försiktig med att lägga för stor vikt vid sådana uttalanden i de fall de förekommer.⁸⁸ Detta exemplifieras delvis genom ett citat från psykiatrikern Touvinen som, gällande skillnaden mellan den juridiska och psykiatriska tolkningen av begreppet uppsåt, uttrycker att "[i] sina bedömningar är psykiatern både strängare och mildare än åklagaren:

- strängare så till vida att det enligt honom finns en impuls att döda med i varje hatisk handling, även om den endast resulterar i ett blåmärke;
- mildare så till vida att det enligt honom även hos mördare intill det sista finns en viss önskan, att objektet ändå inte skulle låta sig dödas".⁸⁹

Denna försiktighetssyn delas dock inte av alla. Westin menar att frånvaron av uppsåt som begrepp inom psykiatrin inte ska anses utgöra ett hinder för rättspsykiatriker att uttala sig i frågor om uppsåt och medvetenhet.⁹⁰ Rättspsykiatrikerna Björnberg och Björnberg drar det ännu längre och menar att endast rättspsykiatriker kan anses besitta den kompetens som krävs för att kunna bedöma frågor om medvetenhet hos människor som agerat under abnormtillstånd. Sådana frågor ska lämnas utanför domstolens bedömning och istället avgöras helt inom ramen för den rättspsykiatriska undersökningen.⁹¹

Det framstår som att det föreligger ett något oklart rättsläge angående vilken utredning som ska ligga till grund för bedömningen av medvetenhetsfrågor och vilken betydelse rättspsykiatriska utlåtanden ska tillmätas i brottmålsprocessen.⁹² Dessa frågor kan i enskilda brottmål få avgörande betydelse vilket framkom tydligt i RH 2008:90 (omständigheterna i rättsfallet utvecklas nedan). I första instans beaktade domstolen främst uppgifter från psykiatriker som uttalat sig om gärningspersonens medvetenhetsgrad vid gärningstillfället. Utifrån dessa uppgifter valde TR att ogilla åtalet på grund av medvetenhetsbrist. I HovR gjorde domstolen en

⁸⁸ Almkvist, Att klandra en människa – om Rödebydråpet och grunderna för personligt ansvar i svensk rätt, *Juridisk publikation*, 2009, s. 17.

⁸⁹ Tuovinen, Uppsåt och psykisk abnormitet i *Straffrättsliga studier tillägnade Alvar Nelson*, 1985, s. 128.

⁹⁰ Westin, Uppsåtsbedömningar i samband med rättspsykiatriska undersökningar i *Humanitet – brott – ansvar, friskt – sjukt, straff – vård: rättspsykiatriska studier tillägnade Karl-Erik Törnqvist*, 1986, s. 71.

⁹¹ Björnberg & Björnberg, Det subjektiva rekvisitet vid psykisk abnormitet – en rättspsykiatrisk angelägenhet?, *NTJK*, 1968, s. 277-299.

⁹² Kindström Dahlin & Franklin, Om inkonsekvensen i den rättsliga regleringen avseende psykiskt störda lagöverträdare i Sverige, *Juridisk publikation*, 2009, s. 93–104.

egen bedömning utifrån de faktiska omständigheterna i fallet och ansåg att medvetenhet förelåg och dömde därmed till ansvar.

4 Medvetenhetskravets hantering i praxis

I detta kapitel kommer den för arbetet utförda rättsfallsgenomgången att presenteras. Rättsfallen presenteras utifrån de gemensamma nämnare som förenar dem. Det som varit av intresse för genomgången har varit vilka omständigheter som ansetts tyda respektive inte tyda på att kravet på medvetenhet är uppfyllt, samt hur den tudelade placeringen av kravet hanterats.

Samtliga rättsfall har inte återgetts, istället har rättsfall som är typiska för den omständighet som beskrivs lyfts fram. Ytterligare några rättsfall som hanterar samma typ av omständighet hänvisas till i fotnoter och samtliga rättsfall finns återgivna i Bilaga A.

De utvalda omständigheterna är de som oftast diskuterats av domstolar i samband med frågor om medvetenhet. Omständigheterna har grupperats efter de mönster som visat sig i materialet och jag har utifrån detta skapat tolv övergripande benämningar som jag anser klargör vad i gärningspersonens beteende eller situation som omständigheterna tar sikte på. Detta medför att benämningarna och de tillhörande definitionerna inte nödvändigtvis alltid går att återfinna i det språkbruk som används av domstolar, trots att omständigheterna är detsamma.

4.1 Rättsfallsgenomgång

4.1.1 Psykisk störning

I de flesta rättsfall som diskuterar kravet på medvetenhet förekommer en gärningsperson som lider av någon form av psykisk störning.⁹³ Den psykiska störningen utgör oftast enbart en del av de omständigheter som diskuteras i samband med medvetenhetsgraden, vilket ligger i linje med HD:s uttalande om att även människor som lider av psykiska störningar kan anses uppfylla kravet på medvetenhet.⁹⁴ I vissa fall har dock förekomsten av en sådan störning varit den enda faktorn som angetts till stöd för medvetenhetsbedömningen. I RH 1994:78 stod X åtalad för att ha framfört en bil vårdslöst, orsakat en trafikolycka samt därefter avvikit från olycksplatsen. X uppgav att han trodde att han var Messias och därmed odödlig. Trots att han framförde bilen i mötande fil kunde enligt hans uppfattning ingen olycka ske eftersom han hade fullständig kontroll över situationen. Enligt ett yttrande från en psykiatriker befann sig X i en manodepressiv psykos som medförde en kraftigt störd verklighetsuppfattning. Det var klarlagt

⁹³ Se bland annat NJA 2016 s. 763, NJA 2004 s. 702, NJA 1968 s. 500, RH 2011:64 samt RH 2008:90.

⁹⁴ Se NJA 2011 s. 563.

att mannen var medveten om att han framförde bilen vårdslöst i den mån att den färdades i fel fil, men domstolen uttalade att X till följd av sin psykiska störning var omedveten om faran med detta beteende och därmed inte kunde dömas till ansvar. Domstolen gjorde bedömningen att acceptera läkarens yttrande om X:s agerande och utgick i sin ansvarsbedömning enbart från den diagnosticerade störningen. Vidare tydliggjorde domstolen att mannen var medveten om sitt handlande, det vill säga det förelåg en kontrollerad gärning, men att han var omedveten i förhållande till vilka följder som gärningen kunde resultera i. I detta rättsfall går det därmed att utläsa att domstolen tillämpat ett tudelat medvetenhetskrav.

En liknande bedömning gjordes i RH 62:85. X stod åtalad för försök till dråp efter att ha misshandlat, strypt samt knivhuggit sin fru upprepade gånger. Han gjorde detta under inflytande av en manodepressiv psykos och uppgav själv att han vid gärningstillfället trodde sig vara Jesus. Domstolen gjorde inte heller i detta fall någon bedömning av andra omständigheter än den psykiska störningen utan uttalade att det till följd av den psykiska störningen inte kunde anses vara klarlagt att X varit medveten om sin omgivning eller sitt handlande och därmed kunde uppsåt inte anses vara styrkt. Här har medvetenheten därmed diskuterats i samband med uppsåtsbedömningen men av det rättspsykiatriska utlåtandet som inhämtades och som inte heller ifrågasätts av domstolen framgick att X helt saknat kontroll över gärningen vilket skulle kunna tyda på att det snarare rört sig om bristande gärningsmedvetenhet. En person som saknat kontroll över en gärning borde inte heller kunna anses ha möjlighet att förhindra den.

I båda dessa rättsfall har den diagnosticerade psykiska störningen vid gärningstillfället varit avgörande för frågan om medvetenhet. Andra omständigheter har inte beaktats av hovrätterna, i vart fall inte av vad som framgår av domskälen. Eftersom det står klarlagt att människor som lider av allvarliga psykiska störningar likväl kan anses medvetna kan det vara problematiskt att enbart beakta störningen vid medvetenhetsbedömningen. Andra omständigheter kan tyda på en annan slutsats. I såväl RH 1994:78 som RH 62:85 friades gärningspersonerna på grund av medvetenhetsbrist utan någon djupare diskussion kring övriga omständigheter. Vidare är det som legat till grund för hovrätternas bedömning i dessa fall de rättspsykiatriska bedömningar som gjorts gällande gärningspersonerna, och som framförts ovan kan det skilja mycket mellan den juridiska och rättspsykiatriska begreppsbildningen. Det borde därför vara av stor vikt att domstolen, med grund i de rättspsykiatriska bedömningarna, alltid för ett eget resonemang om gärningspersonens eventuella medvetenhet.

4.1.2 Akuta sjukdomsfall

Även akuta sjukdomsfall och liknande tillstånd har kunnat ligga till grund för bristande medvetenhet.⁹⁵ I RH 1993:80 hade X framfört ett fordon utan körkort under cirka 10–15 km. Han hittades sittandes medvetslös i bilen vid vägkanten. Mannen led sedan länge av diabetes och hade vid gärningstillfället haft en blodsockersänkning. Domstolen uttalade att mannen till följd av blodsockersänkningen inte varit medveten om att han framförde fordonet och därmed inte haft uppsåt till körningen. Åtal ogillades för olovlig körning. Även om utgången i målet kan framstå som rimlig så kan hanteringen ifrågasättas, då mannen inte varit medveten om att han framförde fordonet torde han heller inte kunnat stoppa denna gärning, och det framstår därmed som att mannens medvetenhetsbrist snarare tar sikte på hans gärning än på hans uppsåt. En liknande situation förelåg i RH 176:81 som behandlade frågan om bilkörning under alkoholpåverkan. X hade kört bil berusad och oaktsamt efter att ha förtärt alkohol och varit på bio. Mannen fanns medvetslös i en parkerad bil och uppgav att han fått någon form av blackout till följd av alkoholen, trots att mängden alkohol varit måttlig, och att han inte hade några minnesbilder efter biobesöket. Bilkörningen framstod som relativt avancerad men denna omständighet diskuterades inte utan hovrätten konstaterade enbart att X förlorat medvetenheten om sina handlingar till följd av alkoholintaget och att han därmed inte kunde anses ha uppsåt till bilkörningen. Även i detta fall framstår det som att bedömningen egentligen tar sikte på mannens kontroll över gärningen snarare än hans uppsåt.

I NJA 1976 s. 183 hade X under ett slagsmål dödat Y genom knivhugg efter att Y tryckt upp X mot en vägg genom att hålla ett skurborstskaft mot hans hals. I ett inhämtat utlåtande uttalade en läkare att ett sådant tryck mot halsen kan sänka medvetandegraden och leda till rörelser som man inte kan styra över. Knivhugget hade därmed kunnat ske till följd av trycket och varit utanför X:s kontroll. Åtalet för dråp ogillades på grund av denna medvetenhetssänkning. Domstolen förde ingen diskussion om vad medvetenhetssänkningen förhöll sig till men av läkarutlåtandet framstår det som rimligt att det skulle ta sikte på kontrollen över gärningen.

Olika typer av akuta sjukdomsfall kan utgöra omständigheter som kan läggas till grund för medvetenhetsbedömningen. I samtliga rättsfall som är angivna ovan har denna omständighet använts till stöd för att medvetenhet inte förelegat hos gärningspersonen men detta kan naturligen bero på övriga omständigheter i fallet. En gärningsperson som drabbats av ett akut sjukdomsfall ska inte dömas till ansvar om denne inte varit medveten. I rättsfallen har

⁹⁵ Se även bland annat NJA 1969 s. 401, NJA 1968 s. 471 och mål B 5644–15 från Svea HovR (2015-09-25).

medvetenheten diskuterats i förhållande till uppsåt, men eftersom det rör sig om gärningspersoner som ansetts inte vara medvetna om sina gärningar överhuvudtaget borde diskussionen snarare ta sikte på frågan om gärningskontroll. Det borde vara omöjligt att förhindra en gärning som man inte vet om att man utför. Den typ av akuta sjukdomsfall som medför en total black-out hos gärningspersonen, likt situationen i RH 176:81, torde därmed vid bedömning alltid resultera i bristande gärningsmedvetenhet.

4.1.3 Hallucinationer och andra former av inre tvång

I NJA 2004 s. 702 hade X under påverkan av en psykisk störning knivhuggit Y ett flertal gånger. Y avled till följd av knivhuggen. X uppgav att attacken varit en impulshandling till följd av att han hört röster som sagt att han skulle attackera Y. HD uttalade att X var medveten om att han attackerade Y och att han haft insikt om risken för att Y skulle avlida och förde ingen diskussion kring vilken relevans de eventuella rösthallucinationerna haft för X:s möjlighet att kontrollera sin gärning, utan dömde med hänsyn till andra omständigheter i målet X för ansvar till mord. En möjlig förklaring till varför ingen sådan diskussion fördes skulle kunna vara att invändningen om rösthallucinationerna avfärdades i samband med att den rättspsykiatriska undersökningen konstaterade att den psykiska störning som X led av vid gärningstillfället inte var av allvarligt slag.

I mål B 8765–16 från Svea HovR diskuterades dock gärningspersonens vanföreställningar utförligt. X hade under inflytande av en allvarlig psykisk störning slagit och hotat Y eftersom han trott att Y haft på sig en grismask som kunde skrämma barn. X fördes efter detta till en psykiatrisk akutmottagning där han, efter att av misstag gått in i fel rum, försökt strypa en annan patient som låg och sov. X menade att han haft ett uppdrag att döda den person som befann sig i rummet. Båda dessa uppfattningar bedömdes av hovrätten utgöra vanföreställningar som påverkat X:s handlande. Vanföreställningarna ansågs dock inte vara så kraftiga att X inte kunde anses ha gärningsmedvetenhet. Även om han var av uppfattningen att Y bar en grismask och att han hade ett uppdrag att döda den andra patienten så hade han fortfarande möjlighet att hindra sina gärningar. De förvrängda uppfattningarna utgjorde enligt hovrätten heller inget hinder för att X:s haft uppsåtsmedvetenhet. Han hade fortfarande insikt om att han skadade Y respektive försökte döda den andra patienten, vanföreställningarna medförde ingen förvrängning av verkligheten i förhållande till denna insikt.

Även i RH 2013:49 diskuterades en form av inre tvång. X hade tagit tag i Y på gatan och dragit Y en kort sträcka till sin bostad. Där berövade X Y:s frihet under cirka 18 timmar genom att binda Y och förse henne med munkavel. Vidare uttalade sig X hotfullt och visade knivar för Y. X led av en psykisk störning som gjort att han tankemässigt fastnat i en fantasi om att skada andra människor. Även om X under de cirka 18 timmarna var styrd av sin tvångsmässiga fantasi så uppvisade han under händelseförloppet kontroll genom att ändra sig i sina tankar, avbryta handlingar och till sist avsluta hela skeendet och besluta sig för att släppa Y. Det rättsliga rådet uttalade att detta tydde på att den tvångsmässiga faktorn inte varit så stark att den varit omöjlig för X att motstå. X dömdes för det olaga frihetsberövandet. Hovrätten diskuterade inte uttryckligen om detta utgjort en kontrollerad gärning för X utan hanterade impulshandlingen, det vill säga att ta tag i Y, inom ramen för uppsåtsbedömningen. Det framstår dock som att denna diskussion egentligen handlar om X:s gärningsmedvetenhet.

Det torde krävas kraftiga vanföreställningar och rösthallucinationer för att gärnings- och uppsåtsmedvetenhet inte ska anses föreligga. Som hovrätten diskuterade i mål B 8765–16 från Svea HovR kan en förvrängd verklighetsuppfattning fortfarande medföra att gärningspersonen kan förhindra sina handlingar. Även om X felaktigt trodde att Y bar en grismask så hade han fortfarande möjlighet att avstå från den reaktion han valde. Inte heller medförde den felaktiga uppfattningen att han inte hade insikt om att han skadade Y genom att slå honom. Det är mycket möjligt att bedömningen i de flesta fall som rör vanföreställningar och rösthallucinationer kommer att leda till liknande slutsatser. Men eftersom såväl Werlinder som Westin uttryckt att inre tvång kan vara lika tvingande som yttre tvång så är det viktigt att likväl göra en grundlig bedömning i varje enskilt fall. Därtill kommer faktumet att denna typ av inre tvång är en relativt vanlig omständighet som är aktuell i fall som hanterar frågor om medvetenhet.⁹⁶ Att som HD gjorde i NJA 2004 s. 702, bara bortse från rösthallucinationernas eventuella påverkan på gärningspersonens agerande, torde därmed inte utgöra en tillfredställande bedömning av gärningspersonens medvetenhetsgrad. Vidare visar diskussionen i mål B 8765–16 från Svea HovR att en sådan diskussion inte behöver vara särskilt komplicerad vilket får anses vara ytterligare en anledning till att inte bortse från den.

⁹⁶ Se även bland annat NJA 2015 s. 1008, NJA 2012 s. 45 och RH 1994:78.

4.1.4 Målmedvetna handlingar

Målmedvetna handlingar uppvisar någon form av analys och eftertänksamhet hos gärningspersonen och diskuteras av domstolar som en omständighet som tyder på medvetenhet hos gärningspersonen. Sådana handlingar förelåg i NJA 2015 s. 1008 där X stod åtalad för flera fall av falsk tillvitelse efter att ha anmält Y för bland annat våldtäkt, misshandel och försök till mord. Anmälan bedömdes vara osann. Enligt den rättspsykiatriska undersökningen led kvinnan X av en psykisk störning och en specialist i psykiatri uttalade att kvinnan uppvisade psykotiska symptom i form av vanföreställningar och hallucinationer. Kvinnan dömdes för falsk tillvitelse med grund i att hon vid tillfället för den osanna anmälan uppvisat ett målinriktat beteende genom att välja vilka uppgifter hon lämnat och vilka hon undanhållit, däribland uppgifter som snabbt hade kunnat identifiera Y och medföra att anmälan uppdagades som osann. HD ansåg att detta beteende tydde på medvetenhet inom ramen för uppsåtsbedömningen. Det förs i domskälen ingen diskussion om kontrollerade gärningar trots att HD i samband med frågan om gärningens straffvärde uttalar att kvinnans psykiska störning medfört att hennes förmåga att kontrollera sitt handlade varit nedsatt vid gärningstillfället. Dock skulle en sådan diskussion troligen ändå inte resultera i att kvinnans nedsättning ansetts så pass omfattande att hon inte haft möjlighet att förhindra sin gärning och därmed inte haft gärningskontroll.

I mål B 4564–14 från HovR över Västra Sverige stod X åtalad för att ha våldtagit Y samt i samband med detta bestulit henne. X var vid tillfället påverkad av medicin som kunde ge biverkningar i form av förvirrat beteende och sänkt medvetande. Att X ändå ansågs vara medveten berodde till stor del på hur han agerat i samband med stölden av Y:s tillhörigheter. Bland annat så hade han urskilt vilka kort i Y:s plånbok som hade ett ekonomiskt värde och lämnat kvar övriga kort. Han hade även frågat Y om lösenord till hennes mobiltelefon och dator. Hovrätten ansåg att dessa handlingar tydde på uppsåtsmedvetenhet.

Mål B 3046–14 från HovR över Skåne och Blekinge rörde en man som försökt kväva sin fru med en kudde medan hon sov. Mannen saknade minnesbilder från händelsen och led vid tillfället av en allvarlig psykisk störning. Han bedömdes vara medveten om sin gärning delvis på grund av att han under förloppet förhållit sig till hur situationen utvecklade sig. Medan mannen försökte kväva kvinnan i sängen lyckades hon bryta sig loss och hamna på golvet. Mannen försökte då kväva kvinnan igen men bytte denna gång till en kudde med sämre luftgenomströmning.

Samtliga dessa rättsfall hanterar omständigheter som rör gärningspersonernas handlingar och är talande för hur domstolarna diskuterar kring denna typ av omständighet.⁹⁷ De uppvisade beteendena har varit målmedvetna och krävt en analys av omvärlden vilket ofta ansetts tyda på medvetenhet. Det är möjligt att ett sådant beteende förutsätter någon form av reflektion hos utövaren om den situation hen agerar i och dess eventuella följder, vilket i sådana fall medför att det föreligger en närvarande tanke om dessa saker. Sådana tankar utgör aktuella föreställningar och faller därmed inom ramen för medvetenhet. Det ter sig därför som rimligt att målmedvetna handlingar kan tyda på uppsåtsmedvetenhet.

Att en gärningsperson uppvisar ett målinriktat beteende kan även vara en omständighet som tyder på att denne varit medveten till den grad att hen haft kontroll över sin gärning. Särskilt verkar denna omständighet då ta sikte på att avgöra om det rört sig om en reflexmässig reaktion eller inte. Även detta framstår som rimligt då det ligger i reflexens natur att vara spontan och ogenomtänkt.

4.1.5 Följdriktigt beteende

Medan målmedvetna handlingar tar sikte på ett fysiskt agerande kan följdriktigt beteende sägas ta sikte på en känslö- och tankeprocess hos gärningspersonen. Naturliga reaktioner och att formulera och agera i enlighet med ett syfte utgör följdriktigt beteende. Sådant beteende kräver enligt flertalet domar en i någon mån adekvat reaktion på omvärlden som förhåller sig till ett syfte eller en tidigare händelse.⁹⁸ Ett exempel på en sådan situation är mål B 2439–15 från HovR över Skåne och Blekinge där X, som vid tillfället var intagen på en vårdinstitution för behandling av en allvarlig psykisk störning, slagit och kastat saker på två vårdare. Enligt egen uppgift gjorde hon detta för att hon nekats cigaretter av vårdarna och då hoppats att slagen skulle leda till att hon skickades vidare till en akutpsykiatrisk mottagning. Hovrätten uttalade att X agerat i enlighet med ett syfte och att agerandet framstod som genomtänkt och följdriktigt för att uppnå detta syfte. Detta tydde därmed på att X agerat med uppsåtsmedvetenhet.

Även adekvata känslomässiga reaktioner kan tyda på medvetenhet. I mål B 582–11 från HovR över Skåne och Blekinge hade X efter ordväxling med Y dragit Y i håret, strypt samt sparkat henne. X saknade minnesbilder från händelsen och hade en ADHD-diagnos som kunde medföra

⁹⁷ Se även bland annat RH 2013:49, RH 2008:90, RH 2001:38 och mål B 2439–15 från HovR över Skåne och Blekinge (2016-10-04).

⁹⁸ Se även bland annat NJA 2016 s. 763, RH 2008:90 och mål B 5458–13 från HovR för Västra Sverige (2014-02-26).

bristande impuls kontroll. Hovrätten tog dock fasta på att X:s reaktion framstod som naturlig i förhållande till situationen då ordväxlingen ledde till ilska som sedan ledde till våldsamhet. Beteendet kunde inte sägas vara avvikande i den meningen. Vidare framstod våldet som X utövat inte som fullständigt besinningslöst utan kontrollerat. I mål B 795–14 från HovR för Övre Norrland var det istället kärleksmässiga känslor som avgjorde medvetenhetsfrågan. X hade under inflytande av en allvarlig psykisk störning kysst och tagit på Y som inte samtyckte till detta. Hovrätten tog fasta på att X först uttalat att han älskade Y och därefter kysst henne. Detta utgjorde ett känslomässigt följdriktigt beteende som inte tydde på någon form av medvetenhetsbrist.

4.1.6 Irrationellt beteende

Som motsats till målmedvetna handlingar och följdriktigt beteende utgör irrationellt beteende en omständighet som främst talar för att gärningspersonen inte varit medveten. I mål B 3606–13 från Svea HovR stod X åtalad för våld mot tjänsteman efter att ha slagit och knäat polisen Y i samband med ett omhändertagande. X led vid gärningstillfället av en psykisk störning och uppvisade stark rädsla för de två poliser, varav den ena var Y, som omhändertog henne och X skrek i samband med omhändertagandet. Hon agerade panikslaget och försökte även gömma sig under en madrass. Hovrätten bedömde att detta agerande tydde på att X saknat insikt om att hon var utsatt för ett omhändertagande överhuvudtaget och att denna insiktsbrist medförde att hon inte kunde anses ha uppsåt. Med andra ord så saknade X i detta fall uppsåtsmedvetenhet eftersom hon inte haft insikt om de aktuella omständigheterna.

Även i mål B 2225–11 från HovR över Skåne och Blekinge var gärningspersonens irrationella beteende avgörande för medvetenhetsfrågan. X hade under ca 1,5 år utfört flera tillsynes oprovocerade attacker mot för honom okända människor, däribland attackerat en äldre dam på gatan och sparkat henne upprepade gånger i underlivet. Medicinska utlåtanden bekräftade att X led av en störning som medförde kraftiga impulsstörningar och att hans gärningar därmed kunde liknas vid reflexrörelser. Hovrätten tog detta i beaktande och bedömde att det irrationella beteendet i att oprovocerat attackera okända människor talade för att X inte kunde anses medveten om sina handlingar och därmed saknat uppsåt. Eftersom det rör sig om impulsliknande handlingar rör diskussionen dock egentligen X:s brist på gärningsmedvetenhet.

4.1.7 Gärningspersonens uttalanden

I RH 2001:38 var gärningspersonens uttalanden under händelseförloppet av stor vikt för medvetenhetsbedömningen.⁹⁹ X befann sig på en byggnadsställning efter att försökt begå självmord genom att hoppa. Efter att ha stoppats av två poliser försökte X med sparkar och våld knuffa ned poliserna från byggnadsställningen och stod därmed åtalad för försök till dråp. X, som led av en allvarlig psykisk störning vid gärningstillfället, hade i samband med handgemänget gjort uttalanden i stil med ”jag har inget emot att ta med mig någon i fallet” och efter detta aktivt försökt få omkull poliserna. Uttalandena talade enligt hovrätten för att X, trots sin allvarliga psykiska störning, agerat med uppsåtsmedvetenhet då han haft insikt om den följd hans gärningar kunde leda till.

4.1.8 Händelseförloppets tidsaspekt

I NJA 2012 s. 45 var händelseförloppets tidsaspekt av intresse för medvetenhetsbedömningen. X och Y hade druckit alkohol och tittat på en skräckfilm tillsammans. Y gick sedan och la sig men vaknade och gick in till X som vid denna tidpunkt somnat. Y väckte X som då högg Y med ett svärd upprepade gånger. Den efterföljande förklaringen från X var att han vid tillfället måste trott att Y varit en utomjording. HD uttalade att det i det initiala skeendet kunde rört sig om en reflexmässig reaktion från X:s sida men att detta sedan utvecklats till en kontrollerad gärning. X led vid tillfället av en psykisk störning och i ett uttalande från den rättspsykiatriska undersökningen framkom det att agerandet inte processats medvetet av X. Trots detta diskuterades inte vilka möjligheter X haft att förhindra sitt handlande. Det utdragna händelseförloppet, en tidsföljd om cirka 10–15 minuter, medförde enligt HD att X i ett senare skede måste blivit medveten om att Y var en människa som inte angrep honom och därmed agerat uppsåtligt. Denna slutsats framstår som något framhastad och det framkommer ingen djupare diskussion om varför X måste blivit medveten om detta. Om X under hela händelseförloppet haft föreställningen om att Y varit en utomjording så har han inte heller varit medveten om att följden, här i form av Y:s skador som inte var rättfärdigade av att det var en nödvärnssituation, varit möjliga. Han har då inte haft insikt om att han kunnat skada en människa genom sitt agerande.

⁹⁹ Se även bland annat mål B 2580–15 från HovR över Skåne och Blekinge (2016-03-29) och mål B 3767-11 från Svea HovR (2011-12-12).

Även i det ovan angivna rättsfallet RH 2001:38 och i rättsfallet RH 2008:90, vars närmare omständigheter utvecklas nedan, var händelseförloppets tidsaspekt en viktig omständighet som enligt hovrätterna tydde på uppsåtsmedvetenhet.¹⁰⁰ I RH 2001:30 varade det aktuella händelseförloppet cirka 30 minuter medan det i RH 2008:90 rörde sig om cirka 5 minuter. Det framstår därmed som att händelseförloppet kan vara relativt kort och ändå i detta sammanhang beaktas som utdraget.

Ett utdraget händelseförlopp medför förvisso att en gärning inte kan anses reflexmässig, vilket följer av att en reflex är en impulsiv och kortvarig reaktion, men om gärningspersonen inte varit medveten om att den handlar överhuvudtaget bör det ändå inte kunna föreligga någon kontrollerad gärning. Likaså om gärningspersonen inte kunnat förhindra sitt handlande av andra anledningar. Tidsaspekten bör därmed inte vara avgörande för bedömningen av gärningsmedvetenhet på egen hand utan andra omständigheter bör beaktas för att kunna konstatera att sådan medvetenhet föreläggat.

Om gärningspersonen inte varit medveten om att en viss följd varit möjlig, till exempel på grund av en snedvriden verklighetsuppfattning som i NJA 2012 s. 45, så borde ett utdraget händelseförlopp i sig inte heller kunna tyda på uppsåtsmedvetenhet om inga övriga omständigheter tyder på att insikten utvecklats över tid.

4.1.9 Förberedande handlingar

I RH 2008:90, det så kallade Rödebymålet, var gärningspersonens agerande före händelsen av avgörande vikt. X hade skjutit Y och Z med två skott vardera på nära håll. Y avled av skadorna. X, som led av en psykisk störning, hade vidtagit ett flertal förberedande åtgärder innan han avlossat skotten, som att låsa upp ett vapenskåp och ladda vapnet, och sedan ladda om vapnet mellan skotten. Detta tydde enligt hovrätten på handlingar som inte kunnat vara reflexmässiga och därmed krävt uppsåt. Denna bedömning torde snarare utgöra en del av frågan om kontrollerad gärning eftersom det är fråga om gärningen varit reflexmässig eller inte. Hovrätten uttalade även att X haft insikt om att de aktuella följderna var möjliga eftersom han är jägare och har erfarenhet av vapen. Detta innebär att X haft en latent föreställning om vad som skulle hända om han avfyrade vapnet även om han inte tänkte den tanken vid gärningstillfället.

¹⁰⁰ Se även bland annat mål B 4564–14 från HovR för Västra Sverige (2015-01-16) och mål B 1014–13 från HovR för Västra Sverige (2013-02-04).

Liknande omständigheter förelåg i mål B 1014–13 från HovR för Västra Sverige. X hade avfyrat ett vapen mot Y och Z samt hållt ut bensin på en bil och ett hus och därefter tänt på. De förberedande åtgärderna som X vidtagit för att åstadkomma detta, däribland att låsa upp ett vapenskåp och gå till ett garage för att blanda i ordning eldfarlig vätska till att tända eld på bilen och huset, tydde enligt hovrätten på att X haft förståelse för vad han gjorde samt insikt om omständigheterna och eventuella följder.

Ovanstående rättsfall är typiska för hur förberedande handlingar diskuterats av domstolarna.¹⁰¹ Främst används omständigheten som ett uttryck som talar för att medvetenhet förelegat. Vid bedömningen av förberedande handlingars betydelse för medvetenhetsfrågan är det dock viktigt att ha i åtanke att medvetenhetsbristen kan föreligga även under dessa handlingar. För att förberedande handlingar ska kunna tyda på medvetenhet borde det därmed krävas att man först bedömt att ingen medvetenhetsbrist förelegat under utförandet av dessa.

4.1.10 Efterföljande handlingar

I ovan nämnda NJA 2004 s. 702 utgjorde X:s efterföljande handlingar en av omständigheterna som tydde på medvetenhet. Enligt egna uppgifter var X medveten om att han attackerade Y, det vill säga att han hade gärningsmedvetenhet i den mån att han visste att han gjorde något visst, och enligt HD stöddes dessa uppgifter även av att X flytt platsen efteråt och ändrat sitt utseende för att försvåra identifiering.

Att i efterhand redogöra för sitt handlande kan också tyda på medvetenhet enligt hovrätten i ovan nämnda RH 2008:90.¹⁰² I det fallet hade gärningspersonen efteråt ringt larmcentralen och på ett sansat sätt återberättat vad han gjort. Efterföljande handlingar av denna typ kan anses ligga nära målinriktade handlingar, med skillnaden att de utförs efter gärningstillfället. Målmedvetna handlingar verkar utgöra en stark indikator på medvetenhet och det är därmed inte konstigt att efterföljande handlingar som är kopplade till den aktuella gärningen också utgör en sådan indikator. Att efterföljande handlingar utförs först efter den aktuella gärningen är dock något att ta hänsyn till. Bristande medvetenhet kan fortfarande ha förelegat vid gärningstillfället och gärningspersonen blivit medveten först efteråt om att denne utfört, till exempel, ett knivdåd. I en sådan situation är det möjligen en naturlig reaktion att försöka fly eller vidta andra åtgärder

¹⁰¹ Se även mål B 3767–11 från Svea HovR (2011-12-12).

¹⁰² Se även bland annat mål B 2580–15 från HovR över Skåne och Blekinge (2016-03-29) och mål B 2256–10 från Göta HovR (2011-01-04).

för att dölja sitt handlande. Det borde därför vara av stor vikt att det finns andra omständigheter i fallet som tyder på medvetenhet hos gärningspersonen.

4.1.11 Personlighetsfrämmande beteende och förklaringsbrist

I NJA 1969 s. 401 stod X åtalad för att ha slagit Y. X var diabetiker och hade tidigare visat sig våldsam vid kraftiga blodsockersänkningar. Gärningarna framstod som personlighetsfrämmande för X och det fanns inget motiv som kunde förklara varför X skulle vilja angripa Y, varför HD ansåg att beteendet måste berott på en blodsockersänkning och att X därmed saknat uppsåt till misshandeln.¹⁰³

Liknande omständigheter förelåg i RH 1999:139 där X hade misshandlat sin fru Y och hotat henne med kniv. En rättspsykiatrisk undersökning visade att X led av en allvarlig psykisk störning vid gärningstillfället och hovrätten uttalade att beteendet framstod som kraftigt personlighetsfrämmande för X. Det fanns därtill inget annat som kunde förklara X:s våldsamma agerande och det måste därför anses att X inte varit medveten om sitt handlande. Två av hovrättens ledamöter var dock skiljaktiga och uttalade att beteendet inte nödvändigtvis framstod som personlighetsfrämmande för X samt att det fanns en rimlig förklaring till hans reaktion då han och Y bråkade under kvällen och X hade druckit alkohol samt varit nyvaken vid gärningstillfället.

4.1.12 Omvänd förklaringsbrist

I vissa rättsfall har det tillämpats en omvänd förklaringsbrist, där domstolen inte funnit något som tytt på att medvetenhet inte skulle ha förelegat. Så var fallet i det rättsfall som återgavs i inledningen till detta arbete, mål B 6819–16 från Svea HovR. X saknade minnen av att ha klippt av Y:s kroppsdelar och vissa andra delar av händelseförloppet. Hovrätten fann att ingenting i utredningen, den rättspsykiatriska undersökningen eller omständigheterna i övrigt tydde på någon medvetenhetsbrist i något hänseende. Detta gällde även i mål B 7–11 från HovR för Nedre Norrland där X uttalat hot till flertalet människor. X var berusad vid tillfället och mindes ingenting efteråt, och invände att han på grund av en ofrivillig alkoholförgiftning saknat gärningsmedvetenhet. Hovrätten uttalade här att invändningen om förgiftning framstod som så

¹⁰³ Se även mål B 5644–14 från Svea HovR (2015-09-25) och mål B 2580–15 från HovR över Skåne och Blekinge (2016-03-29).

otrolig att den inte förtjänade att beaktas samt att det i övrigt inte förelåg någon rimlig förklaring som skulle tala för medvetenhetsbrist. Dessa rättsfall styrker den tidigare angivna utgångspunkten att medvetenhet får anses föreligga om inget tyder på att det inte föreligger.

4.2 Reflektioner kring avgörande omständigheter

De tolv ovan nämnda omständigheterna är de som domstolar återkommande hänvisat till och diskuterat för att avgöra medvetenhetsfrågor. I de flesta fall är flera av omständigheterna aktuella samtidigt och domstolen måste därmed bedöma medvetenhetsfrågan utifrån flera aspekter. De flesta omständigheterna tolkas som uttryck för att någon form av medvetenhet, antingen gärnings- eller uppsåtsmedvetenhet, förelegat hos gärningspersonen. De omständigheter som istället främst ses som uttryck för medvetenhetsbrist är irrationellt beteende, personlighetsfrämmande beteende och förklaringsbrist. Även hallucinationer och andra former av inre tvång skulle kunna utgöra en sådan omständighet men hanteras slarvigt av domstolarna som ofta enbart prövar detta i förhållande till uppsåtsmedvetenheten.

De vanligast förekommande omständigheterna är om gärningspersonen utfört handlingar som kan bedömas som målmedvetna, om gärningspersonen uppvisat följdriktigt beteende samt händelseförloppets tidsaspekt.¹⁰⁴ Förekomsten av dessa omständigheter tolkas ofta som ett tecken på att gärningen inte varit reflexmässig och att det därmed måste ha förelegat gärningsmedvetenhet. Eftersom målmedvetna handlingar och följdriktigt beteende ofta används som stöd för att medvetenhet har förelegat framstår det som naturligt att det motsatsen till detta, det vill säga irrationellt beteende, utgör en omständighet som främst talar för medvetenhetsbrist. Det är dock viktigt att ha i åtanke att även icke-reflexmässiga handlingar kan medföra avsaknad av gärningskontroll. Om gärningspersonen inte är medveten om att hen handlar överhuvudtaget så kan denne inte förhindra sin gärning, alternativt om gärningspersonen är medveten om att hen handlar men ändå inte kan stoppa gärningen på grund av inre tvång eller någon annan tvingande omständighet. Det är därför viktigt att utreda samtliga omständigheters inverkan samt hur dessa förhåller sig till såväl gärnings- som uppsåtsmedvetenhet. Det framstår som att det ofta förekommer att domstolarna inte beaktar samtliga omständigheter och att de inte utreder dem i förhållande till båda delarna av medvetenhetskravet. Vidare är det av stor vikt att domstolen själv klargör de aktuella omständigheterna i fallet och inte enbart förlitar sig på en

¹⁰⁴ Se Bilaga A.

rättspsykiatrisk undersökning på grund av osäkerheten kring den begreppsmässiga kongruensen.

4.3 Reflektioner kring placeringen i brottsbegreppet i rättspraxis

Rättsfallsgenomgången visar tydligt att domstolarna oftast placerar medvetenhetsdiskussionen inom ramen för uppsåtsbegreppet, även om de egentligen diskuterar gärningspersonens möjlighet att förhindra sin gärning. Det förs ingen diskussion om varför medvetenhetskravet placeras där eller vilka konsekvenser det för med sig. I vissa fall prövar domstolarna dock medvetenhet i förhållande till såväl gärningen i sig som omständigheterna i fallet och eventuella följder. Det går då att urskilja att domstolarna tillämpat ett tudelat medvetenhetskrav, även om det fortfarande begreppsmässigt placeras inom ramen för uppsåtsbedömningen. Det är förvisso positivt att ett tudelat medvetenhetskrav tillämpas i dessa fall, men sett utifrån brottsbegreppet så medför placeringen av gärningsmedvetenhet i uppsåtsbedömningen att en otillåten gärning redan konstaterats, utan att ha diskuterats.

En möjlig förklaring till att domstolarna enbart diskuterar medvetenhet i samband med uppsåtsbedömningen skulle kunna vara för att det anses vara en enklare bedömning än den för kontrollerade gärningar. Det systematiska brottsbegrepp som återgetts i denna uppsats har främst utvecklats i doktrin och möjligen har alla delar av begreppet inte fått fullt utslag i domstolsväsendet ännu. Vidare kan äldre domar möjligen förklaras av att brottsbegreppet såg annorlunda ut då, uppdelningen mellan objektiva och subjektiva rekvisit gjordes inte på samma sätt som i dagens brottsbegrepp. En delförklaring kan även vara att en domstol kan avkunna en friande dom grundad på att det krav som var enklast för domstolen att bedöma inte var uppfyllt, utan att uttala sig om det andra. Det blir dock svårt att förstå vilken otillåten gärning domstolen bedömt uppsåt till, om det inte utförts någon otillåten gärning.

5 Avslutande diskussion och slutsatser

Av utformningen av dagens brottsbegrepp följer att medvetenhet bör anses ha en tudelad placering inom begreppet. Gärningskontroll förutsätter att gärningspersonen är medveten om att hen överhuvudtaget utför en gärning. En sådan medvetenhet föreligger om gärningspersonen kan välja att inte utföra gärningen. Ett aktivt beslut att genomföra gärningen måste inte föreligga för gärningsmedvetenhet, utan det handlar istället om möjligheten att kunna förhindra gärningen om hen så vill. Bedömningen tar sikte på gärningspersonens kontroll över sina fysiska rörelser. Men för att gärningspersonen ska kunna dömas till ansvar måste denne också ha en form av psykisk kontroll över situationen, det vill säga uppsåtsmedvetenhet. För att kunna ha en inställning till en följd måste det från gärningspersonens sida föreligga en insikt om såväl de aktuella omständigheterna som eventuella följder. Medvetenhetsbedömningen tar i denna del sikte på gärningspersonens verklighetsuppfattning. Tudelningen medför att gärningsmedvetenhet och uppsåtsmedvetenhet kräver skilda bedömningar, eftersom de inte nödvändigtvis föreligger samtidigt. En gärningsperson kan besitta gärningsmedvetenhet men sakna uppsåtsmedvetenhet, och omvänt kan en gärningsperson som förvisso har uppsåtsmedvetenhet ändå sakna gärningsmedvetenhet. I ovanstående avsnitt har det framkommit hur kravet på medvetenhet placerats samt hanterats i praxis, det här kapitlet kommer därmed främst fokusera på hur denna praxis förhåller sig till den grundläggande straffrättsliga principen om konformitet.

Som framkommit ovan är det inte ovanligt att domstolarna inte utreder samtliga omständigheter som talar för respektive mot medvetenhet eller att de hanteras något slarvigt. Så var fallet i exempelvis NJA 2004 s. 702 där gärningspersonens rösthallucinationers inverkan på medvetenheten inte diskuterades av HD i domskälen. Om det inre tvånget varit tvingande till den grad att gärningspersonen inte kunnat förhindra sin gärning så har personen inte heller haft förmåga att rätta sig efter lagen. Det rör sig då om en passiv handling, eventuellt jämförbar med spasmer och reflexhandlingar, som personen inte kunnat påverka. Likväl kan hallucinationer och andra former av inre tvång medföra bristande uppsåtsmedvetenhet i form av att personen i fråga inte haft insikt om de verkliga omständigheterna till följd av detta inte haft tillfälle att rätta sig efter lagen. Det är därmed av stor vikt att domstolen samtliga aktuella omständigheter och dess inverkan på gärningspersonen för att hantera medvetenhetskravet i enlighet med konformitetsprincipen. Vidare blir detta särskilt viktigt då HD gällande uppsåt uttalat att samma bedömning ska göras för människor med nedsatt kognitionsförmåga som för människor med normal kapacitet. För att inte efterge kravet på skuld i dessa fall är det viktigt att

medvetenhetsbedömningarna görs grundligt och att samtliga omständigheter beaktas, även om det medför svårigheter för domstolen.

I NJA 2012 s. 45 beaktades förvisso många av omständigheterna som talade för respektive mot gärningspersonens medvetenhet. Det framstår dock som att HD dragit en något förhastad slutsats utifrån de aktuella omständigheterna. Händelseförloppet, som utspelade sig under cirka 10–15 minuter, innebar enligt HD att gärningspersonen måste blivit medveten om att det inte var en utomjording han attackerade. Det förekommer inga resonemang om varför gärningspersonen måste blivit medveten om denna omständighet under tiden eller vad som skulle tala för en sådan slutsats. Givetvis kan det ha förts diskussioner om detta som inte framkommit i domskälen men utifrån de givna skälen framstår det nästintill som att HD eftergett kravet på uppsåtsmedvetenhet i syfte att kunna döma till ansvar.

Denna typ av förhastade och ofullständiga bedömningar är inte helt ovanliga och det finns enligt min mening ett mönster i rättspraxis som talar för Westin och Strömmerstedts ståndpunkt att domstolar återkommande vidgar medvetenhetskravet för att kunna döma till ansvar, särskilt för människor som lidit av psykiska störningar vid gärningstillfället. En sådan rättstillämpning är givetvis inte förenlig med konformitetsprincipen då bedömningen ska vara lika för alla. Om en person saknat förmåga eller tillfälle att rätta sig efter lagen utan egen förskyllan, oavsett vad som orsakat denna avsaknad, så bör denne inte dömas till ansvar. Westin framför att syftet med dessa fällande domar är att kunna döma till vård, men denna invändning ursäktar givetvis inte rättstillämpningens bristande förenlighet med konformitetsprincipen.

Utöver att föra en utförlig diskussion om omständigheter är även placeringen av medvetenhetskravet i brottsbegreppet av stor vikt för att upprätthålla konformitetsprincipen. Att enbart diskutera olika omständigheter i förhållande till uppsåtsmedvetenhet, som domstolarna gör idag, medför en risk för att man missar vilken inverkan dessa omständigheter kan ha haft för gärningsmedvetenheten. Uppsåtsmedvetenhet kan ju föreligga trots att gärningsmedvetenhet inte gör det. Ett exempel på detta kan vara att en man hugger någon annan. Mannen kan ha insikt om omständigheten, att han knivhugger en annan människa, samt om följderna, att människan kan dö på grund av detta. Likväl kan mannen vara oförmögen att förhindra sitt agerande på grund av inre tvång eller annat som medför att han inte kunnat stoppa sin handling. Om man i detta fall enbart för en diskussion om uppsåtsmedvetenhet så går man miste om den bristande gärningsmedvetenheten och man riskerar då att döma någon till ansvar trots att denne saknat förmåga att rätta sig efter lagen.

I NJA 2015 s. 1008 fördes ingen diskussion om gärningsmedvetenhet i samband med ansvarsfrågan trots att HD i påföljdsfrågan konstaterade att gärningspersonens psykiska störning medfört en sänkt förmåga att kontrollera det aktuella handlandet. Om gärningsmedvetenhet framstår som givet så behövs det givetvis inte diskuteras, tvärtom så talar rättsfallsgenomgången för utgångspunkten att medvetenhet föreläggat om inget tyder på att det inte gjort det, men om det finns omständigheter som kan tala för bristande gärningsmedvetenhet så bör dessa beaktas för att förhindra domar i strid med konformitetsprincipen.

Ytterligare en konsekvens av att diskutera medvetenhet enbart i förhållande till uppsåt är att det öppnar upp för skapandet av ett medverkansobjekt, då det i sådana fall föreligger en otillåten gärning. Detta är möjligen ett, i vart fall hittills, teoretiskt problem som följer av placeringsdiskussionen då en sådan situation inte uppkommit i något hittills genomgånet rättsfall. Att problemet inte uppstått hittills medför dock inte att det aldrig kommer att uppstå. Att konstatera att något utgör en otillåten gärning medför även konsekvensen att det tillskriver gärningspersonen ett visst mått av moralisk skuld, även om denna skuld kanske främst uppfattas av människor med ingående förståelse för brottsbegreppets uppbyggnad.

Det framstår sammanfattningsvis som att mycket i hur medvetenhetskravet hanteras i svensk rättspraxis idag kan ifrågasättas utifrån konformitetsprincipen. Som tidigare framkommit är denna princip av störst vikt på lagstiftningsplanet, men det ska ändå beaktas att det är en grundläggande straffprocessrättslig princip och den ska därmed strävas efter att upprätthållas även av domstolar. Eftersom medvetenhetskravet inte regleras uttryckligen i vare sig lagtext eller förarbeten finns det utrymme för domstolarna att utnyttja konformitetsprincipen som tolkningsverktyg för att utveckla kravets närmare innebörd och placering. En sådan utveckling bör i min mening även kunna medföra att ett tudelat medvetenhetskrav skulle få fäste i praxis eftersom denna tudelning i grunden bygger på konformitetsprincipen. Den praxis som kan urskönjas idag verkar till viss del åsidosätta principens innebörd till fördel för fällande domar. Det vore därför önskvärt och eftersträvansvärt att domstolarna i större utsträckning beaktade konformitetsprincipen vid avgörandet av frågor om medvetenhet.

Käll- och litteraturförteckning

Offentligt tryck

Propositioner

Prop. 1962:10. Förslag till brottsbalk

Prop. 1990/91:58. Om psykiatrisk tvångsvård, m.m.

Statens offentliga utredningar

SOU 1996:185. Straffansvarets gränser

SOU 2012:17. Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd

Litteratur

Asp, Petter, Ulväng, Magnus & Jareborg, Nils, *Kriminalrättens grunder*, 2 uppl., Iustus förlag, Uppsala, 2013.

Cavallin, Samuel, *Skuld*, Iustus förlag, Uppsala, 1999.

Jareborg, Nils & Ulväng, Magnus, *Tanke och uppsåt*, Iustus förlag, Uppsala, 2016.

Jareborg, Nils, Determinism och straffrättsligt ansvar i *Skuld och ansvar – straffrättsliga studier tillägnade Alvar Nelson*, Jareborg, Nils & Träskman, Per Ole (red.), Iustus förlag, Uppsala, 1985.

Jareborg, Nils, *Handling och uppsåt*, P A Norstedt & Söners förlag, Stockholm, 1969.

Jareborg, Nils, *Straffrättens ansvarslära*, Iustus förlag, Uppsala, 1994.

Jareborg, Nils, *Straffrättens gärningslära*, Norstedts Juridik, Stockholm, 1995.

Lernestedt, Claes, *Dit och tillbaka igen – om individ och struktur i straffrätten*, Iustus förlag, Uppsala, 2010.

Lidberg, Lars & Wiklund, Nils, Rättspsykiatrisk undersökning, RPU i *Svensk rättspsykiatri – psykisk störning, brott och påföljd*, Lidberg, Lars & Wiklund, Nils (red.), 2 uppl., Studentlitteratur, Lund, 2004.

- Sandgren, Claes, *Rättsvetenskap för uppsatsförfattare – ämne, material, metod och argumentation*, 3 uppl., Norstedts juridik, Stockholm, 2015.
- Strahl, Ivar, *Allmän straffrätt i vad angår brotten*, Norstedt & Söners förlag, Stockholm, 1976.
- Strömmerstedt, Monica, *Med vett och vilja? – uppsåtets gränder i doktrin och rättspraxis*, Juristförlaget, Stockholm, 1987.
- Tuovinen, Matti, Uppsåt och psykisk abnormitet i *Skuld och ansvar – straffrättsliga studier tillägnade Alvar Nelson*, Jareborg, Nils & Träskman, Per Ole (red.), Iustus förlag, Uppsala, 1985.
- Werlinder, Henry, Några tankar om determinism, fri vilja, straffrätt och vård i *Humanitet – brott – ansvar, friskt – sjukt, straff – vård: rättspsykiatriska studier tillägnade Karl-Erik Törnqvist*, Westin, Håkan, Hallqvist, Tommy & Werlinder, Henry (red.), Uppsala universitet, Uppsala, 1986.
- Westin, Håkan, En ansvarslös reglering av den galnes skuld i *Skuldfrihet och ansvarslöshet – en hälsning till Alvar Nelson på 75-årsdagen, av Ane den gamles barnbarn*, Berglund, Kerstin & Nelson, Alvar (red.), Helsingfors universitet, Helsingfors, 1994.
- Westin, Håkan, Uppsåtsbedömningar i samband med rättspsykiatriska undersökningar i *Humanitet – brott – ansvar, friskt – sjukt, straff – vård: rättspsykiatriska studier tillägnade Karl-Erik Törnqvist*, Westin, Håkan, Hallqvist, Tommy & Werlinder, Henry (red.), Uppsala universitet, Uppsala, 1986.
- Wooton, Barbara, *Crime and Criminal Law – reflexions of a magistrate and social scientist*, 2 uppl., London, 1981.

Artiklar och tidskrifter

- Almkvist, Gustaf, Att klandra en människa – om Rödebydråpet och grunderna för personligt ansvar i svensk rätt, *Juridisk publikation*, 2009, s. 17–35.
- Björnberg Joen & Björnberg Kjell, Det subjektiva rekvisitet vid psykisk abnormitet – en rättspsykiatrisk angelägenhet?, *NTfK*, 1968, s. 277–299.
- Heidenborg, Mari, Vad bör straffas?, *SvJT*, 2013, s. 301-313.

Lernestedt, Claes, Något om grunden för den mänskliga ansvarsförmågan inom straffrätten, *JT*, 1996/97, s. 323–351.

Kindström Dahlin, Moa & Franklin, Nike, Om inkonsekvensen i den rättsliga regleringen avseende psykiskt störda lagöverträdare i Sverige, *Juridisk publikation*, 2009, s. 93–104.

Svensson, Eva-Maria, De lege interpretata – om behovet av metodologisk reflektion, *Juridisk publikation*, 2014, s. 211–226.

Rättsfallsförteckning

Rättsfall från Högsta domstolen

NJA 1968 s. 500

NJA 1969 s. 401

NJA 1976 s. 183

NJA 2004 s. 702

NJA 2011 s. 563

NJA 2011 s. 611

NJA 2012 s. 45

NJA 2015 s. 1008

NJA 2016 s. 763

Rättsfall från hovrätterna

RH 176:81

RH 62:85

RH 1993:80

RH 1994:78

RH 1999:139

RH 2001:38

RH 2008:90

RH 2011:64

RH 2013:49

Göta HovR, mål B 2256–10, 2011-01-14.

HovR för Nedre Norrland, mål B 7–11, 2011-06-23.

HovR för Västra Sverige, mål B 1014–13, 2013-02-04.

HovR för Västra Sverige, mål B 5458–13, 2014-02-26.

HovR för Västra Sverige, mål B 4564–14, 2015-01-16.

HovR för Övre Norrland, mål B 795–14, 2014-11-10.

HovR över Skåne och Blekinge, mål B 582–11, 2011-05-12.

HovR över Skåne och Blekinge, mål 2225–11, 2011-12-22.

HovR över Skåne och Blekinge, mål B 3046–14, 2015-03-02.

HovR över Skåne och Blekinge, mål B 2580–15, 2016-03-29.

HovR över Skåne och Blekinge, mål B 2439–15, 2016-10-04.

Svea HovR, mål B 3767–11, 2011-12-12.

Svea HovR, mål B 3606–13, 2013-10-08.

Svea HovR, mål B 6819–16, 2016-10-05.

Svea HovR, mål B 8765–16, 2016-12-13.

Svea HovR, mål B 5644–15, 2015-09-25.

Bilaga A

Rättsfallsgenomgång

I denna bilaga finns samtliga rättsfall som ingått i rättsfallsgenomgången. De redovisas nedan indelade efter de omständigheter som diskuterats i samband med medvetenhet i respektive fall.

Psykisk störning

NJA 2016 s. 763, NJA 2015 s. 1008, NJA 2012 s. 45, NJA 2012 s. 564, NJA 2004 s. 702, NJA 1995 s. 48, NJA 1968 s. 500, RH 2013:49, RH 2011:64, RH 2008:90, RH 2001:38, RH 1999:139, RH 1995:150, RH 1994:78, RH 62:85, mål B 8765-16 från Svea HovR (2016-12-13), mål 2439-15 från HovR över Skåne och Blekinge (2016-10-04), mål B 3046-14 från HovR över Skåne och Blekinge (2015-03-02), mål B 795-14 från HovR över Övre Norrland (2014-11-10), mål B 5458-13 från HovR för Västra Sverige (2014-02-26), mål B 3606-13 från Svea HovR (2013-10-08), mål B 3767-11 från Svea HovR (2011-12-12), mål B 2247-11 från HovR över Skåne och Blekinge (2012-02-15), mål B 2256-10 från Göta HovR (2011-01-04) och mål B 703-09 från Göta HovR (2010-02-01).

Akuta sjukdomsfall

NJA 1976 s. 183, NJA 1969 s. 401, NJA 1968 s. 471, RH 2003:65, RH 1993:80, RH 176:8, mål B 5644–15 från Svea HovR (2015-09-25) och mål B 2247–11 från HovR över Skåne och Blekinge (2012-02-15).

Hallucinationer och andra former av inre tvång

NJA 2015 s. 1008, NJA 2012 s. 45, NJA 2004 s. 702, RH 2013:49, RH 1994:78, RH 62:85, mål B 8765–16 från Svea HovR (2016-12-13) och mål B 3413–15 från HovR för Västra Sverige (2016-02-11).

Målmedvetna handlingar

NJA 2015 s. 1008, RH 2013:49, RH 2008:90, RH 2001:38, mål B 2439–15 från HovR över Skåne och Blekinge (2016-10-04), mål B 4564–14 från HovR över Västra Sverige (2015-01-16), mål B 8502–14 från Svea HovR (2014-11-06), mål B 3046–14 från HovR över Skåne och Blekinge (2015-03-02) och mål B 1014–13 från HovR för Västra Sverige (2013-02-04).

Följdriktigt beteende

NJA 2016 s. 763, RH 2008:90, mål B 2439–15 från HovR över Skåne och Blekinge (2016-10-04), mål B 795–14 från HovR över Övre Norrland (2014-11-10), mål B 5458–13 från HovR för Västra Sverige (2014-02-26), mål B 3476–13 från Göta HovR (2014-04-01), mål B 582–11 från HovR över Skåne och Blekinge (2011-05-12), mål B 5264–10 från Svea HovR (2010-11-10) och mål B 703–09 från Göta HovR (2010-02-01).

Irrationellt beteende

Mål B 3606–13 från Svea HovR (2013-10-08) och mål B 2225–11 från HovR över Skåne och Blekinge (2011-12-22).

Gärningspersonens uttalanden

RH 2001:38, mål B 2580–15 från HovR över Skåne och Blekinge (2016-03-29), mål B 3046–14 från HovR över Skåne och Blekinge (2015-03-02) och mål B 3767–11 från Svea HovR (2011-12-12).

Händelseförloppets tidsaspekt

NJA 2012 s. 45, RH 2008:90, RH 2001:38, mål B 4564–14 från HovR för Västra Sverige (2015-01-16), mål B 8502–14 från Svea HovR (2014-11-06), mål B 3046–14 från HovR över Skåne och Blekinge (2015-03-02), mål B 1014-13 från HovR för Västra Sverige (2013-02-04), mål B 5458-13 från HovR för Västra Sverige (2014-02-26), mål B 3767-11 från Svea HovR (2011-12-12), mål B 6819-16 från Svea HovR (2016-10-05) och mål B 582-11 från HovR över Skåne och Blekinge (2011-05-12).

Förberedande handlingar

RH 2008:90, mål B 1014–13 från HovR för Västra Sverige (2013-02-04) och mål B 3767–11 från Svea HovR (2011-12-12).

Efterföljande handlingar

NJA 2004 s. 702, RH 2008:90, mål B 2580–15 från HovR över Skåne och Blekinge (2016-03-29), mål 2439–15 från HovR över Skåne och Blekinge (2016-10-04) och mål B 2256–10 från Göta HovR (2011-01-04).

Personlighetsfrämmande beteende och förklaringsbrist

NJA 1969 s. 401, RH 1999:139, mål B 5644–15 från Svea HovR (2015-09-25) och mål B 2580–15 från HovR över Skåne och Blekinge (2016-03-29).

Omvänd förklaringsbrist

Mål B 6819–16 från Svea HovR (2016-10-05) och mål B 7–11 från HovR för Nedre Norrland (2011-06-23).